

Volksreligiositeit

Ontstaansgeschiedenis en de geleefde praktijk in relatie tot de Katholieke Kerk

Eindwerkstuk in het kader van de tweedegraads / bachelor opleiding Theologie,
Levensbeschouwing, Godsdienst-Pastoraal werk.
Fontys Hogeschool Theologie en Levensbeschouwing, lesplaats Amsterdam.

Door: Wim Wever.
Studentnummer: 1401569.
Begeleid door: Dr. P.I.M. de Haan.
Datum: September 2007.
Plaats: Schoorl.

1. Voorwoord.

Het voordeel van een studie theologie en levensbeschouwing op middelbare leeftijd is dat de eigen levenservaring een rol meespeelt in deze studie. Een nadeel kan ook zijn dat het zicht soms wordt belemmerd door die zelfde ervaringen. Persoonlijke omstandigheden hebben ervoor gezorgd dat ik langer over de scriptie moest doen dan ik aanvankelijk voor ogen had. Ik ben dan ook dankbaar dat mijn scriptiebegeleider, dhr. Peter de Haan, hiervoor begrip had.

Ik kom uit een eenvoudig leefmilieu, wat mij wellicht (onbewust) geleid heeft naar het onderwerp van mijn scriptie. Het waren de levensbeschouwelijke en gelovige vragen en opmerkingen van de gewone man en vrouw die mij boeiden. Het waren vragen waarop ik niet altijd een antwoord wist. De vragen riepen bij mij ook weer vragen op en zo werd deze scriptie als het ware geboren.

Ik wilde in eerste instantie het gebied van mijn scriptie regionaal afbakenen. Maar dat pad moest ik verlaten, omdat ik te weinig gegevens had. Een dag zoeken in de dossiers van materiaal van het Noord Hollands Archief bevestigde dit beeld.

Uiteindelijk bleek dat vanuit de Radboud Universiteit Nijmegen en ook de bibliotheek van de Fontys Hogescholen voldoende bronnen aanwezig waren om met het onderwerp van deze scriptie aan de slag te gaan.

Ik hoop dat de lezer net zo geënthousiasmeerd wordt van dit onderwerp, dan de maker van deze scriptie.

Ik ben een ieder dankbaar die op de een of andere manier mij geholpen heeft bij het maken van deze scriptie. Het is mij een genoegen dat ik in staat ben, en ook in staat gesteld wordt, om een stukje van Gods koninkrijk op aarde te mogen ervaren.

Bij het voorblad: Sint Christoffel door Albrecht Dürer (1471-1528)

2. Inhoudsopgave.

1. Voorwoord.
2. Inhoudsopgave.
3. Inleiding.
 - 3.1 Motivatie.
 - 3.2 Vraagstelling.
 - 3.3 Opzet van de scriptie.
4. Begripsbepalingen en chronologie.
 - 4.1 Begrip volksgeloof, volksdevotie of volksreligiositeit.
 - 4.2 Geschiedenis volksreligiositeit.
 - 4.2.1 De Oudtestamentische geschiedenis over volksreligiositeit.
 - 4.2.2 De (laat) Antieke periode en de eerste eeuwen van onze jaartelling.
 - 4.2.3 De Middeleeuwen.
 - 4.2.4 De vroege moderne tijd.
 - 4.2.5 De 18^e en 19^e en begin van de 20^e eeuw.
 - 4.2.6 De tweede helft van de 20^e eeuw.
 - 4.2.6.1 Inleiding en grote gebeurtenissen.
 - 4.2.6.2 Kerkelijke regelgeving.
 - 4.2.6.3 Beelden van de praktijk.
5. Geleefde praktijk in de huidige tijd.
 - 5.1 Feesten en gebruiken.
 - 5.2 Rondom het huis en de boerderij.
 - 5.3 Bedevaart.
 - 5.4 Persoonlijke gebeurtenissen en pastoraat.
6. Documentatie en voorschriften van de katholieke kerk over volksvroomheid.
7. Conclusie.
8. Nawoord.

3. Inleiding.

3.1 Motivatie.

Ik wil deze scriptie schrijven omdat ik in mijn werk als pastor in opleiding, maar ook in mijn vrijwilligerstaken, gestuit ben op vragen en uitingen die met geloof, religie of bijgeloof hadden te maken. Voor mij was de vraag of dit altijd met het instituut kerk te maken had. Bovendien was ik benieuwd welke positie de katholieke kerk zou innemen en wat haar rol geweest is. Het lastige, maar ook interessante, was dat er in de opleiding niet expliciet aandacht was gegeven aan dit gebied. Al snel bleek dat ik niet goed een definitie van het onderzoeksgebied kon geven. Zo raakte ik nog meer geïnteresseerd in de vraag wat de rol is van de, al dan niet, gelovige die haar of zijn geloof of religie uit aan de hand van gebruiken.

Ik heb stage gelopen in een algemeen ziekenhuis als pastor in opleiding. De opstelling naar de patiënten was dat we niet keken naar haar of zijn confessie, als deze er al was. Ik voelde mij thuis bij deze benadering en zou voor de patiënten graag iets willen betekenen, en sta open voor de vragen die er leven. Ik moet aangeven dat het meestal een ouder publiek betrof en dat het soms uitingen van onbegrip betrof. Zo was er een vraag over de doopkwestie van doodgeboren kinderen. Inmiddels is mij wel duidelijk welke positie de kerk hier innam. Maar een opmerking dat maandag een ongeluksdag was om koeien naar buiten te laten, was toch van een andere orde. Ligt daar een verband of juist niet?

Het is de bedoeling dat ik in deze scriptie dus meer inzicht krijg in de begrippen, als bijgeloof en volksreligiositeit. Maar ook wat de mensen er aan beleven en wat de rol is van de katholieke kerk. Stimuleert zij volksreligiositeit of bestrijdt de kerk dit?

3.2 Vraagstelling.

Waar komen deze uitingen van religie en geloof uit voort? Bestaat dit al lang? Zijn zij afkomstig vanuit de katholieke kerk? Wat was en is de opstelling van de katholieke kerk? Wijst de kerk deze geleefde praktijken af, of stimuleert zij dit?

3.3 Opzet van de scriptie.

Als eerste wil ik zicht krijgen op de verschillende begrippen. Wat zegt de verschillende literatuur over deze materie?

Vervolgens wil ik in een chronologische volgorde aangeven hoe men omging met volksreligiositeit.

In een nieuw hoofdstuk wil ik laten zien wat de geleefde praktijk is in de laatste decennia.

Tenslotte wil ik aangeven wat het standpunt is van de katholieke kerk in het begin van de 21^e eeuw.

Als laatste zal ik een conclusie schrijven.

4. Begripsbepalingen en chronologie.

4.1 Begrip volksgeloof, volksdevotie of volksreligiositeit.

In verschillende literatuur is er het nodige geschreven.

Zo geeft Ernest Henau¹ in 1982 vanuit Frans oogpunt aan, wat de waardering is voor volksreligiositeit.

De zeer brede definitie van volksreligiositeit c.q. volkskatholicisme luidt volgens Henau: 'dit is de religiositeit van de brede lagen (dus van de meerderheid) van de bevolking'. Dit is een sociologische benadering. Hiermee wordt voorkomen dat bepaalde groepen worden uitgesloten en tegenover elkaar gesteld worden. Verder is er sprake van een partiële identificatie met de kerk en de christelijke religiebeleving. Met andere woorden: Men staat niet geheel los van de kerkgemeenschap. Pastoraal gezien moet men vertrekken vanuit de persoon, de uitingvormen dient men serieus te nemen en waar nodig te corrigeren of bij te stellen. (Dus niet een rigide houding vanuit de kerkelijke hiërarchie.) Met andere woorden er dient sprake te zijn van pastorale mildheid. Opdat de smeulende vlaspit niet gedooft zal worden. Dit betekent niet dat de eisen die worden gesteld aan het christen-zijn worden verdonkeremaand.

Een voorbeeld is de heiligenverering. Hier kwamen uitwassen voor die beteugeld moesten worden. Maar de uitroeiing van de verering was tot mislukken gedoemd. Heiligen zijn geloofsgetuigen en ontwerpers van nieuwe mogelijkheden. Zij laten zien dat het christelijke geloof een levend geloof is. Dit heeft het volkskatholicisme klaarblijkelijk altijd op een intuïtieve manier begrepen.

A.Brants² geeft in de zelfde bundel drie terminologische notities:

Als eerste wordt aangegeven dat volksreligiositeit verband heeft met volkskerk en altijd een verbinding heeft met de katholieke kerk.

Als tweede kan onder volkskatholicisme ook worden verstaan datgene wat min of meer buiten de officiële leer staat. Het is voor de gelovigen echter wel betekenisvol. Het gaat van de invulling van de sacramenten, de vieringen van het seizoen en de bedevaarten, tot aan patroonsfeesten en processies thuis. Het gaat veelal om volksfeesten. De gelovigen zijn soms zeer kerkelijk betrokken en volgen alle vieringen, maar er is ook een categorie van 'feestkerkelijken'.

Als derde kan de term volksreligiositeit ook gebruikt worden voor degene die actief zijn in het scheppen van symbolen en het dragen van verantwoordelijkheid.

A. Blijlevens³ meldt dat volkskatholicisme ook kan betekenen: 'men denke dan vooral aan het (min of meer samenhangend) geheel van gebruiken, dat op de een of andere manier buiten de officiële liturgie staat en waaraan in de loop der eeuwen ook door de theologie niet veel aandacht is besteed, maar dat voor menig gelovige de belangrijkste of in elk geval een zeer belangrijke steun en uitdrukkingsvorm van zijn religieuze identiteit was of is.' Blijlevens ziet volksreligiositeit als een relatief zelfstandig moment binnen het christelijke geloof.

¹E. Henau, 'het volkskatholicisme in discussie', in Ad Blijlevens, Ad Brants en Ernest Henau (red.), *Volksreligiositeit: uitnodiging en uitdaging*, Averbode (Altiora) 1982, 9-22.

²A.Brants, 'volksreligiositeit en christelijk geloof', in Ad Blijlevens, Ad Brants en Ernest Henau (red.), *Volksreligiositeit: uitnodiging en uitdaging*, Averbode (Altiora) 1982, 41-60.

³A. Blijlevens, 'volksreligiositeit en eredienst', in Ad Blijlevens, Ad Brants en Ernest Henau (red.), *Volksreligiositeit: uitnodiging en uitdaging*, Averbode 1982, 61-84.

Liturgie die tot stand komt in een ritueel handelen dat is opgebouwd uit symbool, rite en woord, hoeft niet noodzakelijker wijze volgens de officiële liturgie plaats te vinden. De Geest wordt niet opgesloten in hokjes.

P.Post⁴ geeft aan dat de moeilijkheid van het plaatsen van verschijnselen van volksgodsdienstigheid vaak samenhangt met een onvoldoende visie op de gehele culturele context. Er zijn een aantal die wezenlijk van belang zijn voor een goede taxatie van religieuze kenmerken, (hij gaat hierbij terug naar de laat-Antieke tijd):

- De bucoliek: het pastorale moment. Men hunkert naar het landleven, naar een idylle van weilanden, heidevelden met herders. Dit in tegenstelling tot de grote stad;
- De lichamelijkheid: in al zijn facetten komt dit terug, van sport tot seks. Een reactie is het puritanisme;
- Dionysisch aspect (vert.: uitbundig): deze is verwant met de twee genoemde. In de laat-Antieke wereld gaat het religieuze aspect verloren in dans, drank en eten;
- Zoeken naar geborgenheid en zingeving is een kenmerk in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Dit komt voor uit de ontbinding van de oude religie.
- Gevolg van bovenstaande is in dit tijdvak de bloei van magie en syncretisme. Dit is de tijd van de opkomst van het christendom. Een tijd waarin de irrationaliteit een grote rol speelt.

Deze kenmerken zouden ook voor het huidige tijdsbeeld kunnen gelden.

P.Post geeft aan dat volksreligiositeit dynamisch is: het heeft te maken met tijd en cultuur. Bijvoorbeeld in het ontstaan en het verdere vervolg van de bedevaart.

Peter Nissen⁵ vindt dat "Voor een etnologische, cultuurwetenschappelijke beschrijving van de religiositeit het begrip 'religieuze volkscultuur' de beste omschrijving is. Hiermee wordt bedoeld het geheel van collectieve opvattingen en voorstellingen en daaruit voortvloeiende handelingen en uitdrukkingsvormen die verband houden met de perceptie van de sacrale⁶ of numineuze⁷ dimensie van de

⁴ P.Post, 'houvast bij geloven en weerbaar pastoraat', in Ad Blijlevens, Ad Brants en Ernst Henau (red.), *Volksreligiositeit: uitnodiging en uitdaging*, Averbode 1982, 99-121.

⁵ P. Nissen, 'Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur', in Ton Dekker, Herman Roodenburg en Gerard Rooijakkers, *volkscultuur, een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen 2000, 231-281.

⁶ In het eerste jaar van mijn studie kwam ik het begrip sacraal tegen in het college systematische theologie. In het boek van W.Veldhuis, *de taal van God*, Baarn 1994, werd gesproken over de sacrale werkelijkheidsdefinitie. Hierbij gaat het om een specifieke werkelijkheidservaring, want zowel de natuur als de menselijke samenleving wordt daarin ervaren als vast van structuur, onkenbaar in hun oorsprong, onverklaarbaar, en daardoor voor de mens niet te doorzien noch te verankeren. Mensen zoeken dit alles buiten de wereld, het goddelijke is de verklaring van de werkelijkheid. God hoort vanzelfsprekend bij de wereld.

⁷ Rudolf Otto, een Duitse theoloog die leefde van 1869 -1937 vond het begrip numineus uit. Hij geeft aan dat er ervaringen zijn die ter plekke zin geven aan het bestaan. Ze verwijzen niet naar iets anders, vragen niet om geloof, maar zijn er gewoon. »Moments of being«: ze zijn niet het product van ons verstand of van onze wil, ze zijn gratis. Dit kan een vogelgeluid zijn, het opsnuiven van een geur, het kan religieus zijn.

De kern van deze ervaringen, vol van verrukkelijke huiver, is irrationeel van aard en slechts gevoelsmatig te vatten.

werkelijkheid.” Het gaat dus om groeps cultuur, om door een cultuurgemeenschap gedeelde percepties van het sacrale. Het gaat niet om de individuele emotie van de ziel.

Nissen geeft verder aan dat er grofweg vier benaderingswijzen zijn om de religieuze volks cultuur te bestuderen. De eerste is een statische benadering als zou zij een oergodsdienst zijn, een godsdienst die vóór christelijk is. Hierbij gaat het om een tweedeling in de religiositeit, waarbij de volks religiositeit een eigen bestaan zou leiden ten opzichte van de officiële, door religieuze instituties overgeleverde en onderwezen godsdienst. De tweede benadering geeft drie lagen van religiositeit weer: de eerste laag is die van de geïndividualiseerde elitevroomheid, bijvoorbeeld mystiek, de tweede laag is de sterk geïnstitutionaliseerde godsdienst van de stedelijke groepen, de derde laag is die van de plattelandsgodsdienst. Het is deze laatste laag die een versmelting heeft van ‘oude’ heidense en christelijke elementen. De derde benadering is dynamisch van aard. Zij plaatst de volks religiositeit als een alternatief systeem ten opzichte van de officiële religiositeit.

De vierde benadering is die van de wisselwerking tussen een normatieve kerkelijke verkondiging en de geleefde praktijk van alledag. Deze benadering is van mening dat volks religiositeit telkens opgezocht moet worden in relatie met de officiële traditie. Hoewel geen van de benaderingen een exclusieve geldigheid hebben, mag wel worden gesteld dat de vierde de meest vruchtbare is. Er zijn dan geen vooropgezette interpretatiemodellen van volks religiositeit. Er wordt uitgegaan van de gelaagde historische dynamiek, waarin functies en waarden van de religieuze volks cultuur bepaald worden in de concrete context van betrokken personen en instituties. De aandacht voor een breed repertoire van rituelen, die door de betrokkenen op onderscheiden wijzen en op verschillende niveaus religieuze betekenissen hebben, staat centraal in deze benaderingswijze.

Of een ritueel als religieus moet worden beschouwd staat dus niet van tevoren vast. Het wordt onderzocht in zijn functie en zijn betekenis voor de betrokkenen, waarbij vervolgens kan blijken of het een kerkliturgische betekenis heeft of een algemeen religieuze of profaan of seculier genoemd kan worden.

Er kan gesproken worden van drie ervaringsdimensies: seculier, profaan en sacraal, waarbij het profane een speelveld is voor de interactie tussen de beide anderen. Aan de hand van een zeker repertoire van kenmerken zou bepaald kunnen worden welke ervaringen in een van deze dimensies als religieuze volks cultuur betiteld kunnen worden.

Paul Post heeft voorgesteld om de bepaling van religieuze volks cultuur van een zevental ‘antropologische kwaliteiten’ te laten afhangen. Religieuze volks cultuur is in zijn optiek groeps cultuur, die plaatsgebonden is, die gekenmerkt wordt door festiviteit en lichamelijkheid, waarin drama en emotie een grote rol spelen die religiositeit bemiddelt of communiceert en waarin natuur, landschap en idylle belangrijke elementen vormen.

Een andere vraag is wat er nu onder bijgeloof moet worden verstaan. Dit is geloof dat ergens ‘bij’ komt. Het wordt afgezet tegenover de normatieve vorm van geloof.

Augustinus (354-430), bisschop van Hippo, achtte bijgeloof (of superstitie) als een uiting van pre-christelijke overtuigingen. Aanbidding van (niet christelijke) afgoden was er een vorm van die hij ‘idolatrie’ noemde. Augustinus zag nog een andere vorm van bijgeloof: de verleiding door de duivel om allerlei demonologische zaken te ondernemen of daaraan te geloven. Augustinus keerde zich tegen het gebruik van bezweringen en amuletten. Hij vond ook het dragen van oorhangers verdacht, net als

het dragen van ringen van struisvogelbot of het maken van bezwerende gebaren als iemand de hik heeft.

Volgens Thomas van Aquino (1226-1274) is het de zonde van de overmaat. De bijgelovige mens zondigt '*per excessum*' tegen de deugd van de godsdienstigheid. Dit is ontstaan door de zondeval. Het betekent dat het begrip bijgeloof alleen inhoud kan krijgen als tegenpool van een normatieve vorm van geloof. Dit geldt niet alleen voor bijv. christenen ten opzichte van andere geloven, maar ook voor christelijke tradities onderling. Zo ziet een protestant in het katholieke geloof, geheel of gedeeltelijk als bij-, wan-, of waangeloof en omgekeerd.

4.2 Geschiedenis volksreligiositeit.

4.2.1. De Oudtestamentische geschiedenis over volksreligiositeit.⁸

Het is een gegeven dat het monotheistische JHWH-geloof zich pas na een eeuwenlange discussie met de volksvroomheid heeft uitgekristalliseerd. Er was een veelheid aan godsdienstig leven, waarin naast de officiële verering van JHWH als staats- en volksgod nog talrijke lokale cultussen bestonden.

Karakteristiek voor de Israëlitische volksvroomheid is haar nauwe band met de behoeften en ervaringen uit het dagelijkse leven. Dit was in het Oude Testament en door de latere theologie nogal weggemoffeld. Via polemische teksten, oude sagen, volksvertellingen, gebeden en personennamen komt de auteur tot de reeds genoemde conclusie. Een voorbeeld is de figuur Jakob, die een persoonlijke vroomheid had, die behoort tot de persoonlijke God, en die overeenkomt met de oud-oosterse volksvroomheid. Wanneer men gelukkig leeft, dan betreft men dat op de aanwezigheid van God, en als dat niet zo is, dan is de relatie met God door een zonde verstoord. In de volksvroomheid van Israël wordt het menselijke leven direct op het handelen van God teruggevoerd. Daarbij moet worden vermeld dat het Hebreeuwse woord voor God El is, wat betekent goden: Elohim. Als de mens God ontmoet is er sprake van macht. Dit verschijnt voor de mens onverwachts, daarom zet hij cultus, offer, gebed en ethisch gedrag in om God te beïnvloeden. Het was allemaal op het praktische gericht, het directe leven gericht. De vraag naar goden was in die tijd geen discussie. In de teksten komt naar voren dat er van een totaal 'wereldverstaan' sprake is: het aardse en het eeuwige, het natuurlijke en het bovennatuurlijke, innerlijke en uiterlijke. Kortom een door het goddelijke bewerkte levensorde.

God werd naast het persoonlijke leven ook in de natuur ervaren. Dit gold ook voor natuurfeesten.

Beslissend voor het doorzetten van de JHWH-cultus was het feit dat David JHWH uitkoos tot zijn persoonlijke God van zijn dynastie en Hem tegelijk tot God van de staat verhef. Zijn opvolger Salomo bouwde de tempel in Jeruzalem, die een dubbele functie had: privé-heiligdom en als tempel van de staat.

Maar ook in deze tijd was er sprake van volksvroomheid, zo was er een beeld van Asjera en stond de tempel op een oude Jebusietische cultusplaats. Opvallend is verder dat El in het O.T. nergens bestreden of bekritiseerd wordt. Volgens het volksgeloof stond de koning geheel in de nabijheid van JHWH.

⁸ Hermann Vorländer, 'Aspecten van volksvroomheid in het Oude Testament', in Concilium Internationaal tijdschrift voor theologie 1986 – 22e jaargang nummer 4, 57-63.

Zo laat de godsdienst van het oude Israël een rijk geschakeerd beeld zien. De verschillende niveaus van de officiële JHWH-cultus, de lokale cultussen en de individuele vroomheid komen naast elkaar voor.

De beslissende breuk met de volksvroomheid vond plaats tijdens de Ballingschap. Het was niet mogelijk om veel mee te nemen naar Babylon, dus ook geen cultusvoorwerpen. Bovendien waren er ook geen plaatsen waar men de goden kon vereren. Daar bovenop kwam ook nog bij dat de bovenlaag van de bevolking vooral werd weggevoerd en die had juist een intenser JHWH-geloof. Daarbij kwam de crisis van het bestaan. De profeet Deuterokesaja gaf hierop het antwoord met de verkondiging van JHWH als enige en universele God. Hiermee hadden de Israëlieten de andere goden niet meer nodig. Zij hadden geen historische macht. Zo kreeg het JHWH-geloof een persoonlijke dimensie en werd de volksvroomheid als het ware geïntegreerd. JHWH moest de functie op zich nemen van de verheven heerser over de wereld, als die van de nabije God. Deze spanning was niet uit te houden. En zo wint na de ballingschap de volksvroomheid weer aan betekenis. De figuur van Satan belichaamt het kwaad, engelen treden aan als bemiddelaars van God en mens. Het JHWH-geloof is op de bodem van de Israëlitische volksvroomheid ontstaan en heeft zich in deze relatie ontwikkeld. Alleen tegen deze achtergrond is het bijzondere karakter ervan te begrijpen. De volksvroomheid benadrukt het aspect van de nabijheid tot de werkelijkheid van de mens, doordat zij godservaring en levenservaring nauw met elkaar in verband brengt. Het geloof in JHWH wordt levensvreemd en theoretisch, als het zich niet steeds weer door impulsen uit de volksvroomheid laat verrijken.

4.2.2. De (laat) Antieke periode en de eerste eeuwen van onze jaartelling.

Zoals eerder vermeldt, maar dan in een ander context komt P.Post⁹ naar voren. Hij geeft aan dat de moeilijkheid van het plaatsen van verschijnselen van volksgodsdienstigheid vaak samenhangt met een onvoldoende visie op de gehele culturele context. Hij gaat daarvoor terug naar de (laat) antieke periode. Hierbij zijn een aantal gegevens die wezenlijk van belang zijn voor een goede taxatie van religieuze kenmerken:

- De bucoliek: het pastorale moment. Men hunkert naar het landleven, naar een idylle van weilanden, heidevelden met herders. Dit in tegenstelling tot de grote stad;
- De lichamelijke: in al zijn facetten komt dit terug, van sport tot seks. Een reactie is het puritanisme;
- Dionysisch aspect (vert.: uitbundig): deze is verwant met de twee genoemde. In de laat-antieke wereld gaat het religieuze aspect verloren in dans, drank en eten;
- Zoeken naar geborgenheid en zingeving is een kenmerk in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Dit komt voort uit de ontbinding van de oude religie.
- Gevolg van bovenstaande is in dit tijdvak de bloei van magie en syncretisme. Dit is de tijd van de opkomst van het christendom. Een tijd waar in de irrationaliteit een grote rol speelt.

P.Post geeft aan dat in de Oudheid de religie het geestelijke bezit van de volksgemeenschap is, en zij is dan ook een staatszaak. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen hemelse en aardse goden. Een geheel nieuwe vorm van volksreligie

⁹ P.Post, 'houvast bij geloven en weerbaar pastoraat', in Blijlevens, Ad, Ad Brants en Ernst Henau (red), *Volksreligiositeit: uitnodiging en uitdaging*, Averbode 1982, 99-121.

ontstond sinds Alexander de Grote: de heersercultus. Het was als het ware een door de staat geregeerde godsdienst. Tenslotte was er de christelijke godsdienst, die geheel anders en ook revolutionair was: een religie die door God geschapen werd. Dit christendom was gebaseerd op bekering en uitzicht op een nieuw leven. Maar men bouwde verder op de bestaande rituelen en tradities. Het is wezenlijk dat de inhoud anders was, maar dit was niet (duidelijk) zichtbaar. Opvallend hierbij is de uniciteit van God, terwijl voor de andere het gewoon was om meerdere goden te hebben, die verwoordden wat voor hen gewenst was. Het christendom was missionair en gericht op gemeenschap. Maar nogmaals: in de uiterlijkheden was dit niet even duidelijk. Men zocht naar sobere vormen, geen uitbundige vieringen.

De eerste uiting van volksvroomheid waren de afbeeldingen op zegelstenen, private grafstenen. We spreken dan over de 3^e eeuw. Gezegd kan worden dat de volksvroomheid eigenlijk de hoofdinspirator is van de christelijke kunst. Het gaat dan vooral om de kerkelijke verkondiging.

Volgens Post is het heel lastig om religieuze uitingen te beoordelen. Dit zou zo onbevangen mogelijk moeten. Een voorbeeld is de vroomheid rond martelaren in de 4^e eeuw. Het herdenken wordt steeds uitbundiger en de verering loopt uit de hand. Augustinus benadrukt de authentieke start van het herdenken van martelaren. De diepere laag was veelal het vieren van heil en uitredding via de martelaar in wie men iets herkende van het Paasmysterie. Het was voor een brede laag van de bevolking een geweldige inspiratie.

De volgende voorbeelden uit de vroege kerk geven aan hoe men, afhankelijk van de regio, op de volksreligieuze volkspraktijken reageerde:

- Krachtdadige oppositie: met name de strijd tegen magie, amuletten, magische rituelen waren enorm verbreid. Johannes Chrysostomus (350-407) is een felle bestrijder, maar geeft als alternatief het kruis als enige middel van heil. Augustinus wil het via christelijke voorlichting doen, soms om praktische redenen;
- Uitbannen van excessen, op een breed terrein: magie, afbeeldingen, martelarencultus, omgaan met dodenmalen.
- Omvorming en aanpassing van een bepaalde praktijk. Een voorbeeld is het weghalen van hoofdpijn: het is beter om het evangelieboek bij het hoofd te houden, dan een amulet. Maar eigenlijk was het beter om geen van beide te doen.

Volgens Jan Art¹⁰ moet de oorsprong van de kaars gezocht worden in de voorchristelijke culturen, misschien bij de Etrusken, van wie de Romeinen het gebruik hebben overgenomen. Dit is wellicht de reden waarom het jonge christendom er huiverig tegenover stond en meerdere schrijvers en concilies zich tegen de kaarsen verzetten. Maar ook hier dwong uiteindelijk de taai ingewortelde volksgewoonte tot een compromis en werden betekenis en gebruik verchristelijkt.

¹⁰ Jan Art, 'Clerus en volksreligie in Vlaanderen sinds de nieuwste tijd'. (Bron: Liturgisch woordenboek, Roermond 1985) in Gerard Rooijackers en Theo van der Zee, *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, 99-118.

Ernest Henau¹¹ stelt dat de relatie tussen religie en geloof positief gewaardeerd mag worden. Het is een onmisbare stap in de vorming van de christelijke zin voor het heilige. Daarom is religie een relatief zelfstandig moment binnen het christelijke geloof en kan volksreligiositeit gezien worden als een legitieme uitingsvorm van de ervaring met God.

Om dit te onderbouwen kiest hij de toespraak uit van Paulus handelingen 17, 8-20 en vanaf vers 22. Paulus vertrekt vanuit de standbeelden van de Griekse godsbeelden. En dit was niet louter een retorieke truc. Er was geen sprake van een totale breuk tussen de Griekse religie en het christelijke geloof. Dit zag men ook later bij Justinus (100-165). Hij stelde dat het christendom weliswaar de enige ware godsdienst is, maar dat in elk mens ook de kiem van de logos werkzaam is. En Clemens van Alexandrië (150-215) onderkende een goddelijke pedagogie in de verschillende wegen, waarlangs men tot God kon komen.

Daarbij komt later het proces van kerstening, waarbij paus Gregorius de Grote (540-604) een instructie aan Augustinus van Cusa gaf, waarin hij stelde dat alles bewaard mocht worden dat niet direct in strijd was met het evangelie.

Er bestaat een duidelijke richtlijn¹², die al in 601 gegeven werd door Paus Gregorius de Grote toen de Engelse abt Melitus hem verzocht had om raad:

‘We zijn tot de conclusie gekomen dat tempels met afgoden van de Engelsen in geen geval vernietigd moeten worden. De afgoden moeten vernietigd worden, maar de tempels zelf moeten worden besproeid met wijwater, er moeten altaren in worden gebouwd en relieken in worden gezet. Op deze wijze hopen we dat het volk, als het ziet dat zijn tempels niet verwoest worden, zijn dwaalwegen zal opgeven en met des te meer mensen zal bijeenkomen op de vanouds bekende plaatsen en zo de ware God zal leren kennen en aanbidden. En aangezien ze gewoon zijn vele ossen aan de demonen te offeren, moet er maar een of andere plechtigheid voor in de plaats worden ingesteld, zoals een Wijdingsdag of de feestdag van de martelaren wier relieken er liggen. Bij zo’n gelegenheid mogen ze best kleine hutjes van takken bouwen rondom de kerken die eens tempels waren en door vroom vasten te vieren. Ze moeten niet langer dieren aan de duivel offeren, maar ze mogen ze doden om op te eten ter ere van God en zo de Schepper van al te danken voor alles wat ze krijgen.’

In Nederland waren er bijvoorbeeld heidense bergen, waar de goden werden vereerd. Volgens Judith Schuyf¹³ mag bijvoorbeeld aangenomen worden dat op de zonneberg, nabij Oosterbeek, de zon vereerd werd. Op de top van deze en ook andere bergen brandde men later de Paasvuren. De namen Zwart en Wit komen in het volksgeloof regelmatig voor in de context van dood en begraven: Zwartenberg en Wittenberg. Denk ook aan het lied ‘witte zwanen - zwarte zwanen’. Een voorbeeld van een gekerstende berg is die van de Sint-Janskerkhof te Laren naar Hilversum. Vanuit omliggende dorpen liep er lijnrecht een doodweg naar het kerkhof toe. Volgens de plaatselijke overlevering lag op de top van de heuvel een oud kerkje met

¹¹ Ernest Henau, ‘Volksreligiositeit en christelijk geloof’, in Concilium Internationaal tijdschrift voor theologie 1986 – 22e jaargang nummer 4, 64-71.

¹² Judith Schuyf, *Heidens Nederland, zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Utrecht 1995. (stichting Matrijs)

¹³ Judith Schuyf, *Heidens Nederland, zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Utrecht 1995. (stichting Matrijs)

daarnaast de oorspronkelijk aan Jupiter gewijde heilige eik. De kerk zou een heidense tempel geweest zijn, gewijd aan Ceres, de godin van de vruchtbaarheid.

De oude heidense namen werden in het christelijke betekenissysteem ingepast. Donar moest zijn naam afstaan aan Petrus en Wodan aan de aartsengel Gabriël. Donar was de god van het huwelijk en vruchtbaarheid, dit laatste werd gesymboliseerd in het vlas en de broncultus. De donderdag bleef in de Middeleeuwen bij uitstek de dag van het huwelijk, evenals het een prima zaaidag was voor het vlas. De woensdag die aan Wodan was gewijd gold in dit opzicht als ongunstig. Hoewel biddag en dankdag later wel op woensdag werden gevierd. De feestdag van Sint-Petrus-banden werd gevierd op 1 augustus, voorafgaand aan de vlasoogst. Wodan werd vervangen door St. Michaël, de aanvoerder van de hemelse strijdmachten en de geleider van de doden.

De Grote Moeder / Holle / Hel, wier werkterrein zich over leven en dood uitstreckte, werd grotendeels vervangen door Maria, maar dat was zelfs voor Maria te veel omvattend, zodat St. Odilia en St. Gertrudis 'assisteerden'. Zij symboliseren de vruchtbaarheids- en de doodsaspecten van de Grote Moeder. Bronnen en vlas zijn het symbool voor de vruchtbaarheid van de Moeder. Zwarte Maria's zijn een laatste restant van haar bestaan als aardmoeder. De bron functioneert als verbinding met de onderwereld en als schenker van nieuw leven.

De plaatselijke goden en geesten uit de heidense periode werden na de kerstening vereerd als lokale heiligen. Bijv. Brigida gold in de Zuidelijke Nederlanden als de beschermheilige van de paarden. In Noord- en Oost-Nederland wordt op Tweede Kerstdag Sint Steffen gevierd. Van oorsprong een paarden- of veeheilige. Of het zegenen van paarden voor en door St. Antonius op 17 januari in Brabant.

Bekend is dat de voornaamste heidense feesten overgenomen zijn door christelijke feestdagen: Midwinter werd kerstfeest, begin van de Lente werd Pasen, Midzomer werd St. Jan, begin van de herfst werd Michaëlfest. Dit gold ook voor de agrarische kalender.

De lichtheilige St. Jan is waarschijnlijk de opvolger geweest van een godheid die met de oogst te maken had, wellicht een godheid van het type Balder. Zijn feestdag 24 juni valt samen met het midzomerfeest, het vieren gaat gepaard met gebruiken die samenhangen met vegetatie en zonnewende.

G. Ruggieri¹⁴ stelt dat sinds Gregorius de Grote er twee opvattingen waarneembaar zijn ten aanzien van volksreligiositeit. De eerste is dat het volk niet in staat is het evangelie in zijn zuivere betekenis te benaderen. De tweede dat geloof en gebruiken die vreemd zijn aan het evangelie wel kunnen worden aanvaard, mits het duidelijk is dat ze een plaats hebben binnen het christelijke geloof en gezuiverd zijn van heidense motieven. Volgens Ruggieri treedt de kerk in Italië vanaf Trente (1545-1563) streng op tegen volksreligiositeit.

¹⁴ G. Ruggieri, 'het volksgeloof tussen kerkelijk beleid en religieuze behoefte', in Concilium Internationaal tijdschrift voor theologie 1986 – 22e jaargang nummer 4, 82-88.

4.2.3. De Middeleeuwen.

Tot in de late Middeleeuwen was de afstand van de geestelijkheid en het gelovige volk niet groot.¹⁵ Er was een grote tolerantie ten opzichte van allerlei 'volkse' onofficiële elementen in de religieuze praktijk. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting bij de bedevaarten. Er kan dus niet gesproken worden van een kloof tussen de cultuur van de clerus en die van het volk, in al zijn sociale geledingen. Integendeel, er is eerder sprake van een onontwarbaar geheel van overtuigingen en praktijken. Wanneer deze een officieel karakter hadden gekregen, was het niet duidelijk of ze van onderop naar voren gebracht werden, of dat zij vanuit de hiërarchie waren ingebracht. Vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw trekken zowel de kerkelijke clerus als de burgerlijke elite zich steeds meer uit de cultuur van het volk. De clerus mocht niet meedoen aan allerlei volksgebruiken. De cultuur van de ongeletterde leken werd de geestelijkheid onwelgevallig. Allerlei 'volkse', devotionele praktijken, die niet waren voorgeschreven, werden gekanaliseerd of onderdrukt en bestreden.

Het werd wel een beschavingsoffensief genoemd. Er was sprake van een normerende invloed van de machtshebbers. Klaarblijkelijk werd het normstelsel van kerk en overheid beschaafder beschouwd dan die van de onderdanen, het volk. De ratio van zowel de katholieke als de protestante kerken was in het kersteningproces gericht tegen de supersitito (bijgeloof) van het gelovige volk. Zo ontstond uiteindelijk een radicale scheiding tussen de profane en de sacrale wereld, tussen de praktische en de dogmatische orde. In Nederland is de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk nog niet of nauwelijks onderwerp van wetenschappelijk onderzoek geweest.

Relatie stad en platteland in de vroege Middeleeuwen:

Van belang is dat er een kloof is tussen de stad en het platteland.¹⁶ Oftewel de moderne staatsinstelling, de bureaucratie, de geletterde geestelijkheid en de intellectuelen tegenover het domein van economisch en politiek machteloze, ongeletterde boeren. Opgepast moet worden om een van beide te idealiseren. Beide culturen hebben onderling conflicten, maar hebben ook grote onderlinge wisselwerking. Een voorbeeld is dat een hazewindhond als redder van kinderen wordt gezien en wordt vermengd met een heilige. (13^e eeuw in Frankrijk) Wel wordt later deze praktijk onmiskenbaar afgekeurd door een dominicaanse geleerde. Het is vanaf de 13^e eeuw dat, na een korte periode van relatief grote tolerantie, de teugels door de clerici worden aangehaald. In de 12^e eeuw was juist een zekere toename te bespeuren, zichtbaar in klerikale geschriften waarin wondere wezens naar voren kwamen in de vorm van half mens, half dier. Het was de scholastiek die nieuwe muren optrok. Het afwijkende werd nu benoemd en gekwalificeerd en verworpen. Essentieel voor het onderscheid van de twee culturen is dat de geletterden konden beschikken over de Schrift. Ook dit moet men niet geheel zwart-wit zien. Bovendien is wat er 'boven' gezegd wordt niet altijd acceptabel voor de onderklasse. Een voorbeeld is het gegeven van het vagevuur. Deze conceptie heeft pas toegang

¹⁵ Gerard Rooijackers en Theo van der Zee, in 'ten geleide', in Gerard Rooijackers en Theo van der Zee, *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, 7-15.

¹⁶ Mayke de Jong, 'volk' en geloof in vroegmiddeleeuwse teksten', in Gerard Rooijackers en Theo van der Zee, *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, 16-35.

gekregen toen er het idee kwam van een derde locatie, tussen hemel en hel. Dit kwam geleidelijk tot stand vanuit de wisselwerking tussen de twee culturen. In de vroege middeleeuwen was er een sterk oudtestamentisch godsbeeld: een wrekende God, die geen zondaar zomaar vergeeft. Er is sprake van een winst- en verliesrekening met daarbij de priester als grote bemiddelaar. Toch zijn er ook elementen te vinden van een nieuwtestamentische God, die zonden tegen prestatie vergeeft.

Een voorbeeld van een praktijk die in het begin van de 13^e eeuw werd afgewezen, is dat vrouwen hun zuigelingen die ongedoopt gestorven waren, te doorboren met een spies. De theologie dat de doop heilzaam en noodzakelijk was werd weliswaar gedeeld, maar deze praktijk ging de kerk te ver.

Een ander voorbeeld zijn de volksverhalen over terugkerende doden. Deze verhalen worden vermengd met citaten uit Horatius (65 -8 v.chr.), de Bijbel en Greorius de Grote. Hiermee wordt aangegeven dat de mengeling zeer groot is. De bisschoppen hadden moeite om dit te waarderen, de reacties waren dan ook niet eenduidig.

Aan de hand van drie teksten uit de 13^e en 14^e eeuw trekt Rudi Künzel¹⁷ een aantal conclusies. De drie teksten zijn verhalen, zoniet sagen, volksverhalen. De visie van Künzel is dat aanhangers van een bepaalde godsdienst bepaalde geloofsvoorstellingen in hun godsdienst opnemen. Oftewel: sommige geloofsvoorstellingen worden 'ingekaderd'. Hij ziet deze inkadering als een vorm van annexatie. Volgens Künzel vormden de schrijvende clerici geen homogene groep. De geestelijken hadden verschillende houdingen ten opzichte van boeren en geloofsvoorstellingen.

In het eerste verhaal komt er een kaas aan bod, het tweede een stier en bij de derde wordt er een draak omschreven. De overeenkomst van de verhalen is, dat het wonderverhalen zijn. De kaas is gevlochten in een wonderverhaal, iets wat uit de streek komt. Dit geldt in meer of mindere mate ook voor de stier. Na de vertelling worden God en de patroonheilige in elkaar gevlochten.

Met de draak ligt het anders, het is weliswaar een zeer oud gegeven, ook in de Bijbel, maar toch wordt het betwijfeld of de draak (bliksem) wel gezien was.

Het moge duidelijk zijn dat, om een verhaal te laten klinken, (alsof het zo gebeurd zou zijn), een element uit de boerenstand een positieve invloed had. Dit moet men echter zeer genuanceerd zien, aldus de auteur, want soms wezen de clerici dit resoluut af.

Volgens A.Th. van Deursen¹⁸ is er sprake van een wisselwerking van elitecultuur en volkscultuur. Van het eerste is meer bekend, omdat veel op schrift staat. Van het tweede is minder bekend. Dit zit meer op het terrein van de speculatieve, tot de grenzen van het nog juist waarschijnlijke. Volkscultuur is een echte aparte cultuur die niet als een tweederangs mag worden gezien. Het ligt veel meer in de verschillende waarden en normen tussen de twee culturen. Voor de achttiende eeuw was er

¹⁷ Rudi Künzel, 'Bloed, vuur en draken', in Gerard Rooijackers en Theo van der Zee, *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, 36-53.

¹⁸ A.Th. van Deursen, 'Volkscultuur in wisselwerking met de elitecultuur in de vroegmoderne tijd', in Gerard Rooijackers en Theo van der Zee, *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, 54-70.

nauwelijks scheiding tussen moraal en godsdienst. Maar is er een verschil tussen volksgeloof en het geloof van de elite? En zijn er dan andere waarden en normen? Van Deursen geeft aan dat de Franse historicus Muchembled, de volkscultuur buitengewoon ernstig neemt. Deze cultuur is volwassen, volwaardig en doelmatig. De mens in de 16^e eeuw staat hulpeloos in het leven. Er zijn vele bedreigingen: hongersnood, oorlog de pest etc. De dood is een regelmatige gast. Het waarom van voorspoed en tegenspoed wordt in de volkscultuur gevonden in de bovennatuurlijke wereld. Het christelijke geloof onderscheidt de goede God en de boze Satan, terwijl het volksgeloof dit niet zo scherp tegenover elkaar zet. Uit voortekenen is het mogelijk om de wil en de bedoeling van de hogere machten af te leiden. In het bijzonder degene die hen in de dood zijn voorgedaan. Met toverij kan men de geestenwereld oproepen, het is de plek waar de universele medicijn ligt voor alle kwalen van lichaam en ziel.

Men ging in de 16^e eeuw naar de paasnacht, lieten zich trouwen in de kerk en zorgde ervoor dat de kinderen gedoopt werden. Gesteld wordt echter dat het magische eigenlijk het fundament was en het christelijke uiterlijke schijn was.

Tevens meldt Van Deursen, dat volgens de Engelse historicus Keith Thomas, magie ook aanvaardbaar was voor de ontwikkelde, beschaafde klasse. Het volksgeloof heeft wel een andere verhouding tussen christendom en magie. Magie wordt beschouwd als een middel om controle te krijgen op de omgeving, dus niet alleen invloed. Naar de katholieke leer kan men wel invloed krijgen op zijn leven, via de sacramenten, relikwieën, bedevaarten, heiligenverering. Maar het zijn geen zekerheden tegen ongelukken. Het eigene aan volksgeloof is nu dat men wel die garantie zoekt. Het volksgeloof voegt wat aan een mis toe, en maakt het tot een werkzaam tovermiddel. Een magische handeling werd gebonden aan een vast ritueel. Deze waren zo precies, dat een mislukking toegeschreven zou kunnen worden aan het niet zorgvuldig hanteren van het ritueel.

In het begin van de 16^e eeuw was het volk aangewezen op de mondelinge overlevering. Er was nog geen sprake van het lezen van boeken, laat staan het lezen van een catechismus. Er was kennis van grote lijnen van het katholieke geloof. Maar vooral was het gebaseerd op rituelen: dopen, huwelijk en begraven en eens per jaar naar de paasmis.

Gesteld kan dus worden dat het katholieke ritueel en de magie de hoofdbestanddelen vormden van het volksgeloof. Dit is een smalle ingang voor de moraal. Magie heeft nauwelijks te maken met moraal, het is meer te beschouwen als een afweermiddel tegen angst en vrees. Pas in de late 16^e eeuw richt de kerk zich meer op gedragsnormen.

Normen waren voor die tijd vooral gebaseerd op zelfhandhaving van de gemeenschap. De buitenwereld werd vaak als vijandig beschouwd. Toen de overheid en de kerkelijke overheid zich meer ging bemoeien met de waarden en normen, heeft dit geleid tot een verzwakking van de volkscultuur. Van bovenaf werden volksboeken voortgebracht met als prediking berusting en gehoorzaamheid. Ze zijn over het algemeen echter middeleeuws van aard dus meer gericht op het ritueel en gebruiken dan het contrareformatorische. Magie komt nog steeds naar voren, met name in de aanbevolen geneesmethoden. De auteur stelt dat dit komt omdat de makers van het volksboek de smaak van de gebruikers volgen.

In Engeland zijn voorbeelden te noemen waarin de volkscultuur de elite heeft beïnvloed. Dit gebeurde door de bewerking van volksverhalen en ook door die van de godsdienst. Niet zozeer aan de magie, maar meer aan leken theologen die zonder

veel scholing hun eigen weg gingen. Het was de weg van het nuchtere rationalisme. Klaarblijkelijk sloot de protestantse voorstelling goed bij hen aan.

Toch is dit veel minder vergeleken met de andere elementen die al genoemd zijn: het magische, het rituele en het denken vanuit de besloten gemeenschap, die het welzijn van de groep tot norm verheft.

Judith Schuyf¹⁹ geeft aan dat magie tot de 15^e eeuw een onderdeel was van het dagelijkse leven en volledig geaccepteerd was binnen de kerk. Pas met de toenemende rationalisering in de 16^e en 17^e eeuw raakte magie in diskrediet en vreesde men de handelingen van de vertegenwoordigers van de 'zwarte' magie- heksen en tovenaars. Bij magie staat niet het geloof centraal, maar vooral de handeling. Deze is er in de eerste plaats op gericht om iets te verkrijgen, meestal genezing, soms wraak en soms alleen voorkomen van onheil. Bomen, stenen en ijzeren voorwerpen kunnen dienst doen bij magische handelingen, het kruis heeft als afweermiddel waarschijnlijk zelfs een hogere ouderdom dan het christendom.

Bij magie probeert men iets van een hogere macht af te dwingen door inschakeling van een intermediair. Volgens de sympathie-leer werkt de magische kracht het beste wanneer men gebruik maakt van dingen die op elkaar lijken. Bij imitatieve magie lijkt het gevolg op de oorzaak. Wanneer men een speld steekt in een wassen poppetje dat een bepaalde persoon moet voorstellen, zal die persoon in werkelijkheid helse pijnen lijden op de plek waar de speld gestoken is. Bij contactmagie is het principe dat dingen die eenmaal met elkaar in contact zijn geweest, op elkaar blijven inwerken, ook al zijn ze allang gescheiden. Een lap die een zieke op het lichaam gedragen heeft kan de koorts van die ziek overdragen op de boom waar die lap omheen gebonden wordt. Zo zijn er voorbeelden overgebleven van verschillende soorten magie, die hulp moesten brengen tegen ziekten en koorts (de breukebomen van Yde, de lapjesbomen van Overasselt, die de vruchtbaarheid moesten bevorderen (de Weelderige Berg te Hillegom; knoopjes in bomen, de Poppesiten in Bergum) of die een vreselijk onheil moesten afweren, bijvoorbeeld wanneer er een moord was gepleegd (moord-en hagelkruisen als het kruis van Ot van Scerpezeel in Rumpt en hagelkruis van Kilder).

Een voorbeeld is het slaan van spijkers in een boom, wanneer de spijkers niet meer zichtbaar zouden zijn, dan zou de breuk genezen zijn.

Andere voorbeelden zijn genezende putten, stenen, bomen, hagelkruisen. De laatste om natuurrampen te voorkomen, maar ook om vruchtbaarheid te bevorderen.

¹⁹ Judith Schuyf, *Heidens Nederland, zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Utrecht 1995. (stichting Matrijs)

4.2.4. De vroege moderne tijd.

Volgens W. Frijhoff²⁰ is de Bedevaart in Kevelaer²¹ (1642) een geslaagd voorbeeld van integratie tussen clerus en volk. Er vindt een kersteningsoffensief plaats, die moeilijk te scheiden is of dit nu werelds of profaan is of kerkelijk. Priesters en predikanten komen beiden uit de regentenkringen. Het komt in ieder geval van bovenaf. Het gaat veel meer om de (kerk) orde dan het geloof. De elite geeft aan dat zij een rationele norm heeft en de ander niet...

Uitgaande van de 'kerstening' maakt Frijhoff drie kanttekeningen:

1. Vraagtekens bij de externe, maatschappelijke consistentie van het eliteoffensief. Bijvoorbeeld de visitatie van een aartspriester in een parochiekerk. Het blijkt dat een paard als een heilige wordt gezien. Het beeld is uit het zicht gebracht tijdens de visitatie, maar zou terugkomen. Want het volk kan niet buiten deze beeltenis. Dit was niet de eerste keer dat erover gesproken was. Er is duidelijk een verschil tussen de door de officiële kerk voorgeschreven orde en het plaatselijke gebruik. Dit geldt ook voor het culturele niveau van de spelers in het veld en ook het sociale niveau tussen de geestelijken en het volk. Natuurlijk is er ook een groot verschil in de sacraliteitsopvatting. De geestelijke ziet het paard als 'geestelijke, abstract', maar voor het volk is deze een symbool van de natuur. Tenslotte is daar de pastoor die met zijn volk te maken heeft en de aartspriester die er meer vanaf staat en dit vanuit zijn kerkelijke wetten niet kan toelaten.

Gesteld kan worden dat het offensief redelijk geslaagd is: de normen werden overgedragen door de elite naar het volk. In Noord-Nederland lag dit moeilijker omdat daar meerdere confessies waren.

Om de eigen identiteit meer te profileren waren de katholieken meer uit op uiterlijk vertoon. Tegelijkertijd was men binnen de katholieke kerk wel strenger in de leer; men wilde ongeordende volksreligiositeit voorkomen. In die tijd was nadrukkelijk zichtbaar het gebruik van devotionalia, heiligenverering, processies met bruidjes, oftewel wat later het 'rijke roomse leven' zou worden genoemd.

2. Vraagtekens bij de interne consistentie van de geloofsorde.

Frijhoff geeft aan dat de praxis veelal meer meespeelde dan de (theologische) overtuiging. Bijvoorbeeld dat een aartspriester (die als een incarnatie van de Roomsvaderlandse ratio mag gelden), zijn zus naar een gebedsgenezer stuurt.

3. Situatiegebonden neveneffecten: betekenis van gedrag, schepping van nieuw ritueel.

²⁰ Willem Frijhoff, 'Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief', in Gerard Rooijakkers en Theo van der Zee, *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, 71-98.

²¹ In 1641 kreeg een Hollandsche marskramer, tijdens een gebed bij een hagelkruis, een stem te horen dat hij een kapel moest bouwen op de heide van Kevelaer. Nadat hij drie keer dit 'verzoek' had gehoord, heeft hij hier aan voldaan. Dit na instemming van de plaatselijke pastoor. Na een verschijning aan de vrouw van de marskramer, kort na Pasen in 1642, bleek dat er een koperen plaat van O.L.V. van Luxemburg aangeschaft moest worden. Zij werd sinds de pestepidemie van 1623 spontaan vereerd als de "Troosteres van de bedroefden". Toen de genoemde koperen plaat was geplaatst was er al sprake van bedevaart. Dit werd versterkt toen op 8 september 1624, het feest van Maria Geboorte er een wonder heeft plaatsgevonden. Een zoon van een echtpaar Peter, was verlamd, maar twee dagen na het bezoek aan Kevelaer kon Peter weer lopen. In 1643 vind de eerste processie plaats. Ook werd er in dat jaar een nieuw wonder beschreven.

Meer dan 800.000 mensen bezoeken jaarlijks de bedevaartplaats van Maria te Kevelaer. Bron: <http://members.chello.nl/~l.de.bondt/Kevelaer.htm> en <http://www.bedevaartweb.com/kevelaer.htm>

Een voorbeeld is het bedevaartsterrein van Onze Lieve Vrouw ter Nood van Heiloo. In de eerste helft van de 17^e eeuw, was er nog steeds de drievoudige rondgang rondom de put. Na de afbraak in 1637 was er geen ontwikkeling meer waargenomen. Maar tijdens de runderpest in 1713 borrelt er water uit de put. Zowel katholieken als protestanten kwamen massaal naar de put. Maar de rondgang was er niet meer. Het was nu individueel. Zo zijn er meer voorbeelden, waarbij de conclusie mag zijn dat tussen 1650 en 1700 een ontworteling heeft plaatsgevonden van de katholieke gemeenschap. De bedevaarten vonden plaats buiten de grenzen. Toch vindt er een “confessiezoning” van het bovennatuurlijke plaats. Zo vond het wonder in de Runxput in Heiloo, dat wil zeggen dat het water weer borrelde, precies plaats op 8-9 december: de dag van het omstreden feest van Maria ‘s Onbevleete Ontvangenis. De Amsterdamse pater Gillis de Glabbais interpreteert dit wonder als een hemels getuigenis van het dogma, terwijl hij juist ten aanzien van de geneeskracht van het water nogal sceptisch is. Dat is veelal de houding van de clerici over dit soort gelegenheden.

Ten onrechte wordt religieuze volkscultuur nogal vaak gelijkgesteld met paapse relikten uit de middeleeuwen. Het is veelal een ritueel dat op vele terreinen een symbolische handeling verleent aan markering van grenzen, aan handelingen, situaties of veranderingen van staat.

Er is een onderscheid tussen rituelen die kerkelijk gebonden zijn, zoals de sacramenten en die niet gebonden zijn, zoals de riten bij een begrafenis. De burgerlijke overheid had alle begrafenisrituelen verboden. De rite heeft zich verplaatst naar ‘neutraal’ terrein en zich ook aangepast. Zij steunde nu op de buurtorganisatie, waar alle bewoners aan meewerkten. Wezenlijke elementen waren de aflegging van het lijk met het doodskleed, de aanzegging, het overluiden, de stoet met de lijkbaar, zwarte kleding, en na de begrafenis de rituele maaltijd met de rituele drank. In sommige streken waren er nog ‘volkse’ gebruiken bij, zoals de drievoudige tocht om de kerk heen.

Bomen²² speelden in de volksreligiositeit een rol. Een beroemde boom was de boom die in Tilburg stond. Het was een zeer oude linde, die in de Brabantse overlevering ook wel bekend was onder de naam ‘Jan Aartem boimke’. Bij deze boom zouden urnen gevonden zijn en het zou er spoken. Dit kon men afwenden door de volgende bezweringsformule uit te spreken: ‘Zijde van God, dan spricht. Zijde van de Duvel, dan wikt’. Later zou er een Mariabeeld in de stam van de Linde gebeeldhouwd zijn geweest. De boom is ongeveer 400 jaar oud geworden. In de 17^e en 18^e eeuw was de boom in de vorm van een parasol gesnoeid, als symbool voor de ordening van de wereld.

²² Judith Schuyf, *Heidens Nederland, zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Utrecht 1995. (stichting Matrijs)

4.2.5. De 18^e en 19^e en begin 20^e eeuw.

Jan Art²³ heeft onderzoek gedaan in Vlaanderen. Hij geeft aan dat er geen echte tegenstelling is tussen klerikale en volkse belevingsvormen op het platteland. De geestelijkheid zet zich wel in meerdere mate af tegen bepaalde stedelijke groepen. Pas in de tweede helft van de 17^e eeuw komt het contrareformatorische in Vlaanderen op parochiaal niveau naar voren. Maar als er nieuwe broedersschappen worden gevormd, is dat op verzoek van de basis. De bisschop houdt zich bezig met ordevraagstukken als statuten en devotie van het H. Sacrament. Bedevaarten en processies worden ingekort, maar nooit afgeschaft. Ze nemen zelfs toe aan het einde van de 18^e eeuw.

Toch gebeurt het dat de bisschoppen hervormingen willen tegen bepaalde gebruiken, maar ze stuiten dan altijd op de parochiegeestelijkheid en het lokale bestuur. Er is sprake van relatieve autonomie door de plaatselijke herders. Zij gaan 'pastoraal' in op onzedelijk gedrag, als dansen en onwettige geboorten. De mandementen van bisschoppen worden veelal op het platteland niet begrepen. De reden is dat de plaatselijke geestelijken dicht bij de basis werkten en dat hun inkomen ook van de parochie afhankelijk was. De Vlaamse kerk kanaliseert de volksgebruiken, maar hervormt ze niet. Ze kon het trouwens ook niet.

In de tweede helft van de 18^e eeuw komt er via de keizer een zogenaamd beschavingsoffensief. De kerk en zeker de parochies stellen zich koppig, hardleers, traditionalistisch en defensief op.

In de loop van de 19^e eeuw richtte de kerk zich steeds meer tot haar volk. Men wilde vervreemding in bijvoorbeeld de biechtpraktijk voorkomen. Daarmee parallel ontwikkelt het verenigingsleven zich, dat vaak gesticht wordt door de geestelijkheid. Dit geldt ook voor het onderwijs en de pers. Bedevaarten, processies, reliekenverering bloeien. De vervolksing komt ook tot uiting door de opleiding van de geestelijkheid. Wat vooral zichtbaar wordt door de geweldige groei van congregaties en kloosterordes. Wat verder aan het eind van de 19^e eeuw naar voren kwam was dat de bisschoppen wilden dat er een hele waaier van sociale netwerken werd opgericht. Zo was men enerzijds bezig om via gebed en devotie het gevaar af te zweren en anderzijds daarvoor verzekeringen op te richten. Waarschijnlijk was dit alles ook als tegenpool bedoeld tegen het opkomende socialisme, wat als een gevaar werd gezien.

Volgens Art is de voornaamste reden dat kerkelijke hiërarchie zich richting het volk openstelt, dat men invloed wil houden in een democratie. Men wil dan het volk op zijn hand hebben en het liefst in zijn hand. Dan is een veroordeling van de volkse devotievormen niet de juiste werkwijze, men wil deze kanaliseren en er invloed op blijven houden.

Er is derhalve iets dubbels aan de hand: de kerkelijke hiërarchie krijgt meer grip op haar onderdanen, maar de onderdanen laten dit zich ook welgevalen. Zoals gezegd doordat o.a. de geestelijken minder van adel zijn en dus meer volks. Maar er zijn meerdere redenen. De belangrijkste is dat kerk meeinging in de tijdgeest. Men werd mede van onderaf gewezen op het maatschappelijke onrecht en hier speelde men op in.

²³ Jan Art, 'Clerus en volksreligie in Vlaanderen sinds de nieuwste tijd', in Gerard Rooijakkers en Theo van der Zee, *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, 99-118.

Volgens Lieve Gevers²⁴ rustte de rol van de katholieke opvoeding in de 19^e eeuw op de eerste plaats bij de ouders. Zij moesten bidden voor hun kinderen, ze onderrichten, ze bewaken, en ze tenslotte het goede voorbeeld geven. Vooral de moeder moest ze vertrouwd maken met de zoete namen van Jezus, Maria en Jozef en hun geloofsonderricht geven tot ze de jaren van verstand hadden bereikt. Wat de religieuze praktijk betreft werd de wekelijkse gezamenlijke misviering en zeker de heiliging van de zondag en gezamenlijke paascommunie aanbevolen. Als bijzondere heiligende voorwerpen in huis werden door de bisschop opgesomd: het wijwatervat, zodat er elke avond een kruisteken kon worden gemaakt; een op Palmzondag gewijde palmtak die de zegening over de woning deed neerdalen en een op O.L.V. Lichtmis gewijde kaars die kon worden aangestoken bij onweer en die in de handen van een stervende kon worden gedrukt.

Sinds het begin van de 19^e eeuw was al voorgehouden dat er een kruisbeeld op de schouw moest staan of hangen, en dat er gezamenlijk gebeden moest worden. Religiebeleving en gezin waren een zeer geregeld terugkerend thema in de pastorale brieven van de Belgische bisschoppen tussen 1830 en 1940. Op het einde van de 19^e eeuw richtte de kerkelijke energie zich op het christelijke gezin, ondersteund door een eigen spiritualiteit en begeleid met concrete richtlijnen voor gedragingen en gebruiken. Het was Leo XIII die in zijn breve van 14 juni 1892 inzette op het genootschap van het gezin, gebaseerd op het huisgezin van Nazareth. Het doel was mede om de traditionele orde te beschermen tegen het opkomende socialisme. De Belgische richtlijnen werden ondersteund door pauselijke breven en encyclieken. Daarom mag worden aangenomen dat deze richtlijnen ook voor het Nederlandse gebied van toepassing waren, met daarbij uiteraard de eigen particuliere accenten.

Charles M.A. Caspers²⁵ meldt dat in de jaren na het Provinciaal Concilie van 1865, in de gezamenlijke bisdommen het jaarlijkse huisbezoek geïntroduceerd werd, als plicht voor de zielzorgers. Het doel hiervan was dat de parochiële geestelijkheid niet alleen bekend raakte met de uiterlijke levensomstandigheden van de parochianen, maar ook met wat zich in het geweten van ieder van hen speelde. Op het einde van de 19^e eeuw leken de voorwaarden gewaarborgd te zijn, maar het kwam onvoldoende uit de verf. De tijd van de pastores werd meer besteed aan het verenigingsleven. Maar er zat meer achter dan alleen de keuze voor het verenigingsleven. Er bleek een muur te bestaan tussen de clerici en het rooms-katholieke gezin, de privacy van het gezin was essentieel. Of om het anders te formuleren: de tempel van het gezin was een echte tempel, die was gesloten voor de pastoor die dacht te fungeren als pater familias.

Er zijn drie onderwerpen die aangestipt kunnen worden in het kader van het huisbezoek: Als eerste werd de pastoor weliswaar als 'bemiddelaar' gezien, vanuit zijn ambt, maar niet in de functie als tussenpersoon tussen de gelovigen en kerk. De pastoor werd toch teveel gezien als representant van de bisschop. Ten tweede kunnen er twijfels geplaatst worden over het devotionaliseringsproces. Het is de vraag of kerk hier een nadrukkelijke rol in heeft gespeeld. Er zijn mogelijk andere elementen die hierin meegespeeld hebben. Tenslotte was er veelal een gevoel van

²⁴ Lieve Gevers, 'gezin, religie en moderniteit, Visie en strategie van de Belgische bisschoppen (1830-1940)', *Trajecta*, 4 (1995) 2 103-121.

²⁵ Charles M.A. Caspers, 'het jaarlijks algemeen huisbezoek in katholiek Nederland rond de eeuwwisseling (19^e - 20^e eeuw)' *Trajecta*, 4 (1995) 2 122-140.

schaamte bij zowel het gezin als de pastoor. Het had enigszins kans van slagen, wanneer de pastoor zich niet formeel opstelde.

De conclusie mag zijn dat het jaarlijkse huisbezoek grotendeels is mislukt. Zeker wanneer de kerkelijke overheid had gedacht om na de herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie meer macht te krijgen over haar gelovigen.

Peter J.A. Nissen²⁶ beschrijft dat er diverse religieuze aankledingen voorkwamen in het woonhuis in het begin van de 20^e eeuw. Zo waren er het kruisbeeld, het Heilig-Hart beeld, het Mariabeeld, het wijwaterbakje met palmtak, een reeks van religieuze afbeeldingen, van een pauselijke zegen via prentjes van de engelbewaarder tot het 'heilig oog'.

Het woonhuis moest eigenlijk een klein kerkgebouw worden en de dagorde van het gezin bijna een monastieke dagorde. Van het opstaan tot naar bed gaan. Het was de familiale identificatie van het katholieke gezin met de Heilige Familie van Nazareth. Dit hield stand tot aan het midden van de 20^e eeuw, toen kwam men tot de vraag of deze vorm van devotie zinvol was.

4.2.6. De tweede helft van de 20^e eeuw.

4.2.6.1 Inleiding en grote gebeurtenissen.

De Tweede Wereldoorlog heeft onmiskenbaar een zeer grote invloed gehad op de Nederlandse samenleving. Dit gaf ook een andere visie op dezelfde samenleving. Want tijdens en onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog zijn er in de zogenoemde doorbraakbeweging pogingen gedaan het politieke en maatschappelijke leven sterk te vernieuwen.²⁷ De bisschoppen en de leiders van de katholieke zuil streefden echter naar een zo volledig mogelijk herstel van de vooroorlogse situatie. In hun ogen was dit herstel immers ook een rechtsherstel.

De oprichting van de Katholieke Volkspartij in 1945 luidde de mislukking van de doorbraakbeweging in, en het hele katholieke verenigings- en organisatieleven werd in 1945-1946 weer opgebouwd. Op deze wijze probeerde de kerk de desintegrerende en seculariserende gevolgen van de snelle modernisering van de Nederlandse samenleving tegen te houden.

Ogenschoijnlijk deed zij dit met succes. Tot ver in de jaren vijftig steeg de verzuilingsgraad van katholiek Nederland nog. Een kritische onderstroom, die wortelde in de doorbraakbeweging, bleef echter aanwezig. Niet alleen de intellectuele elite, maar ook de gewone parochiepriesters kregen het gevoel dat een traditioneel, gesloten katholicisme tekort schoot in de moderne samenleving.

Bij de viering van het eeuwfeest van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1953) en in het bisschoppelijk mandement *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* (1954) pleitten de bisschoppen nog eens nadrukkelijk voor een sterke katholieke eenheid als 'uitvalsbasis' naar de samenleving. Het mandement had echter een boemerangeffect: de katholieken werden zich des te meer bewust van hun behoefte aan openheid.

²⁶ Peter. J.A. Nissen, 'zoals in het huisje van Nazareth...' Over devoties en rituelen in de kring van het gezin en de religieuze aankleding van het woonhuis, *Trajecta*, 4 (1995) 2 141 – 157

²⁷ http://www.ru.nl/kdc/katholicisme/geschiedenis/geschiedenis/beknopte/herstel_en_twijfel/, Nijmegen, 2007

Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg²⁸ bevestigen dat de ingrijpende veranderingen in de jaren '60 niet uit de lucht kwamen vallen. De stoot hiertoe was in de Tweede Wereldoorlog en de 15 jaren daarna gegeven. Een voorbeeld hiervan is de oprichting van het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg in 1952. Dit bureau bekritiseerde de seksuele moraal en vroeg aandacht voor de spanning tussen kerkelijk voorschrift en de persoonlijke beleving. De wederopbouw verliep deels via de zuilen, maar de (informele) overlegsituaties maakten ook dat de grenzen tussen dezelfde zuilen verminderde. Dit leidde tot fusies en daardoor nam de ontzuiling toe. Door de toenemende welvaart, de veranderde situaties in het platteland en de anders wordende media, kwam de ontzuiling nog verder tot stand. Kortom van een naar binnen gekeerde en gezagsgetrouwe maatschappij ontwikkelde het Nederland van de naoorlogse 'babyboomgeneratie' zich tot een welvarende, geïndustrialiseerde en libertijnse maatschappij. Ruim 150 jaar had het georganiseerde christendom in het teken gestaan van disciplineren van de gelovige. In de jaren vanaf 1960 kreeg de burger, maar ook de gelovige een aversie hiertegen. De burger kreeg letterlijk en figuurlijk de ruimte om zich in een individuele leefwereld terug te trekken. Religie was steeds meer een eigen vrije keuze.

Het betekende dat de directe invloed van de kerk sterk afnam. Ook wat betreft de participatie in vormen van volksreligiositeit. Op mondiaal niveau waren er ook veel ontwikkelingen. Dit was ook in de katholieke kerk, want op 25 januari 1959 kondigde paus Joannes XXIII een algemeen of oecumenisch concilie aan.²⁹ In mei van datzelfde jaar stelde de paus een voorbereidingscommissie aan. Deze commissie had mede tot taak om alle bisschoppen te consulteren over de agenda van het concilie. Het Vaticaans Tweede concilie duurde van 11 oktober 1962 tot 8 december 1965. Het concilie was op de eerste plaats een godsdienstig en vooral charismatisch gebeuren. Dit heeft een enorme uitstraling gehad naar de katholieke gelovigen en zeker ook naar de andere kerken. Een andere factor was de rol van de media, de ontmoeting met de bisschoppen was gemakkelijk en soms was er sprake van een dialoog, waarbij het meedenken op prijs werd gesteld.

In 1965 was de laatste zittingsperiode, en daarmee begon het proces van acceptatie en toepassing, ook wel receptie genoemd. Je zou kunnen zeggen dat dit alles ook nog een bestanddeel van het concilie is.

Een belangrijk besef dat uit het concilie naar voren kwam was dat de kerk een 'instrument' is van Gods heilshandelen in deze wereld is, en dus gebonden is tot dienstbaarheid. De zending van de kerk moet betrokken worden op de 'tekenen der tijds'.

Er was een verbinding van de bisschoppen met een aantal vernieuwingsbewegingen op het terrein van liturgie, ecclesiologie, bijbelwetenschap en oecumenica. Dit gold ook voor een aantal die voortkwamen uit de Verlichting. Tijdens het concilie kreeg het mysterie van kerk ruimte in plaats van de zichtbare en hiërarchische gestalte van de kerk sinds het concilie van Trente van 1545-1563.

Paus Joannes XXIII wilde een 'pastoraal' karakter aan Vaticanum II meegeven. Hij bedoelde hiermee dat het leergezag overwegend pastoraal van aard diende te zijn,

²⁸ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*. Hilversum, 2005.

²⁹ J. Y. H. A. Jacobs, *Is Pinksteren voorbij? Het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie tussen geschiedenis en actualiteit*. Hilversum, 1989

dat wil zeggen dat bij de verbreiding van het geloof men scherp bedacht moest zijn op de actuele situatie waarin die verbreiding moet plaatsvinden.

In Nederland werd een pastoraal concilie georganiseerd, dit duurde van 1966 -1970. In de jaren '80 gaven de bisschoppen aan dat dit concilie een receptie betrof van Vaticanum II. Maar uit onderzoek blijkt dat deze conclusie niet geheel juist is.³⁰

Natuurlijk wilden de Nederlandse bisschoppen het effect van Vaticanum II verder gestalte geven in Nederland. Vooral de gedachte van pluriformiteit, namelijk de gedachte dat de kerk een plaats inneemt in de cultuur van een volk, dus ook van de gelovigen, was zeer belangrijk. En tevens ook het feit dat achter ieder conciliedocument een interpretatie bestaat, waardoor er een verdere dynamiek bestaat.

Bij de aankondiging van het pastoraal concilie ging het volgens de bisschoppen om 'De eerbied voor en de waarde van de menselijke persoon, de eerbied voor de geloofsovertuiging van anderen, de verbondenheid van het volk Gods, priesters en leken, de geordende democratisering in het praktisch besturen, de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de wereld, voor de vrede en het geluk van de mensen, en de verhouding tot medechristenen en niet-christenen.'

Dat er tijdens het concilie te snel naar het naar de plaatselijke kerk gekeken werd, en er niet een duidelijke relatie gelegd werd met Vaticanum II (en dus de universele kerk), heeft mogelijk tot gevolg gehad dat het pastoraal concilie niet voldoende is verankerd. Dit komt enerzijds door de tijdsgeest van democratisering en emancipatie van onderop, anderzijds was er ook enorme hoeveelheid conciliedocumenten die door de 2540 stemgerechtigde concilievaders in de vier jaar van het Tweede Vaticaans concilie zijn geproduceerd. Het zijn teksten die nog steeds haar invloed hebben op de Nederlandse kerkprovincie.

4.2.6.2 Kerkelijke regelgeving.

In de constituties en decreten van het Tweede Vaticaans concilie staat nauwelijks iets over volksreligie of volksvroomheid. Met verschillende zoekwoorden komt er niets te voorschijn. In *Sacramentum concilium*, hoofdstuk 1, artikel 13 staat het volgende:³¹

"De oefeningen van godsvrucht van het christenvolk worden, mits in overeenstemming met de wetten en richtlijnen van de Kerk, ten zeerste aanbevolen, vooral wanneer ze door de heilige Stoel zijn voorgeschreven. Bijzondere waardigheid moet men ook toekennen aan de godvruchtige oefeningen van particuliere kerken, die gehouden worden krachtens voorschrift van de bisschoppen, volgens wettig goedgekeurde gebruiken of boeken. Men moet echter bij deze oefeningen rekening houden met de liturgische tijden, en ze zo regelen, dat ze in overeenstemming zijn met de heilige liturgie, in zekere zin er uit voortvloeien en het volk voeren tot de liturgie, die immers krachtens haar aard deze oefeningen verre overtreft."

Tot dan werd de schoolcatechismus³² gebruikt uit 1948. Over de sacramentaliën werd het volgende geschreven:

³⁰ J.Jacobs, 'Verankerd of weggedreven? Het Pastoraal concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (1966-1970) in het spanningsveld tussen lokaliteit en universaliteit', *Trajecta*, 6 (1997) 2, 187-203

³¹ <http://www.rkdocumenten.nl/1964, Ecclesia Docens 0707>, Gooi & Sticht, Hilversum

³² <http://www.stvitus.nl/kkk/> *Katechismus of Christelijke leer*, ten gebruike van de Nederlandse bisdommen voorgeschreven voor het aartsbidom Utrecht door zijne eminentie Johannes kardinaal de Jong, aartsbisschop van Utrecht (Utrecht, 1948).

'Sacramentaliën zijn voorwerpen of handelingen, die de H. Kerk gebruikt, om daardoor krachtens haar gebed vooral geestelijke gunsten te verkrijgen.

De H. Kerk heeft de Sacramentaliën ingesteld.

De Sacramentaliën zijn voor ons van grote waarde, omdat de H. Kerk zelf Gods zegen vraagt over hen, die de Sacramentaliën ontvangen of ze gebruiken.

Wij moeten gewijde voorwerpen eerbiedig en met vertrouwen gebruiken. Wij mogen er geen andere kracht aan toekennen, dan ze door de wijding van de H. Kerk bezitten. Voorbeelden van Sacramentaliën zijn, de wijding van water, van kaarsen (2 Februari), van as (As-woensdag), van palm (Palmzondag), van H. Oliën (Witte Donderdag), en van vuur (Paaszaterdag). De zegening van het huis en van de zieke en van verschillende gebruiksvoorwerpen. 'Al wat gij doet, door woord of door daad, doet het in de Naam van Jesus, de Heer, en betuigt dan door Hem aan God de Vader uw dank!' Kol. 3, 17.'

In 1966 is de nieuwe catechismus³³ uitgebracht. Over de sacramentaliën staat hierin het volgende vermeld: 'Tenslotte een kort woord over de sacramentaliën. Vanouds heeft de kerk zegeningen gezegd over mensen en over hetgeen mensen doen en gebruiken: over een nieuwe taak, een nieuwe woonplaats, over gereedschap, voedsel en zoveel meer. Zegeningen, dat wil zeggen: gebeden tot God dat Hij voorspoed, genade, zegen mag schenken. Deze gebeden worden niet uitgesproken door iemand als particulier, maar uit kracht van iemands vertegenwoordigende functie in de gemeenschap. Indien bijvoorbeeld in een gezin de liturgische tafelzegen gezegd wordt, zal dit door de vader of moeder gebeuren.

Voor zegeningen die uitdrukkelijk in naam van heel de kerkgemeenschap plaatshebben (vaak in een algemeen vastgestelde vorm) zijn alleen zij gemachtigd die de priesterwijding ontvingen. Indien iets door de zegen bijzonder voor God wordt bestemd (een kerk, een kerkklok, een kelk, water, een rozenkrans) noemt men dit een wijding.

Het wijdingsgebed vraagt dat er van zulke schepselen zegen mag uitgaan voor de mens die ze gebruikt, dat het ontmoetingsplaatsen met God mogen zijn. Wij durven het heilige in zo gewone dingen te zien, omdat Jezus' sacramenten tonen dat de dingen van deze aarde niet zonder verband zijn met het Rijk Gods.

Wel moeten wij bedenken dat de sacramentaliën niet de diepgaande en zekere ontmoeting van de sacramenten geven. Even min zijn zij duurzaam als deze: ze komen en gaan. Zij zijn als 't ware het kleingeld van de sacramentaliteit, een -vaak charmante- franje van het sacramentele leven en zeer afhankelijk van plaatselijke cultuur.

Vaak hebben wij in onze tijd eerder gevoel voor de tekenen Gods niet op gewijde plaatsen maar op alle plaatsen. Het water als teken, gewoon, wanneer de zon in de keuken schijnt, in de teil met frisse groente. Of waar de zee op het strand slaat. Het hangt samen met het bestaan der sacramenten, dat wij daarin iets van Gods heerlijkheid kunnen zien. Misschien hebben wij wat kort gesproken over zoiets belangrijks als de sacramenten. Wij deden het om het meeste te kunnen zeggen bij ieder sacrament afzonderlijk, en zo de tekenen te laten zien als de heel eigen ontmoeting met de Heer, die zij telkens zijn.'

³³ <http://www.stvitus.nl/kkk/> De nieuwe catechismus, samengesteld in opdracht van de bisschoppen van Nederland, door het Hoger Katechetisch Instituut, Nijmegen 1966.

4.2.6.3. Beelden van de praktijk.

Mart Bax³⁴ meldt dat het 'gist' in katholiek Brabant in de jaren '70 en '80. Er is sprake van ontkerkelijking, zo was er bijvoorbeeld weinig belangstelling voor het pausbezoek. Maar er is ook een ander beeld. Er is meer aandacht voor bezoek aan kapellen van de kloosters en processies en bedevaarten staan volop in de aandacht. Jaarlijks trekken tienduizenden pelgrims naar heilige plaatsen. Het duidt er op dat het plattelandse Brabant in religieus opzicht springlevend is.

De reden van de 'sombere' kijk is omdat men dat beziet vanuit de bestaande kerkelijke hiërarchie. Het blijkt dat de monastieke geestelijkheid een inspirerend gegeven is voor de gemiddelde gelovige.

Er is al een eeuwenoude strijd aan de gang tussen de diocesane priesters en de ordegeestelijken. Aan het begin van de 20^e eeuw was het de kerkelijke hiërarchie die in Brabant de boventoon voerde ten opzichte van de kloosterordes. Op die manier had men grote invloed op het maatschappelijke leven, de scholen etc. Ook werden de populaire devotiepraktijken, zoals bedevaarten, processies en heiligenverering aan banden gelegd en gereguleerd. Liturgische cultus en devotiepraktijken werden streng gescheiden. Missen op heilige plaatsen werden 'mondjesmaat' toegestaan. De monastieke tak leefde in die tijd 'gekooit en gekorfd'. Tot ver in de vijftiger jaren wist het diocesane regime haar dominante positie te handhaven. Maar daarna brokkelde dit af, wat overigens ook bij de monastieke tak zo was. In de kerken ging men een sobere liturgie houden, wat er op neer kwam dat beelden uit de kerk werden gehaald en muren werden witgekalkt. De conventionele gelovige kwam in een vacuüm, wat werd gevuld door de religieuze ordes. Maar daar kampte men met personele achteruitgang. Uiteindelijk leidde dit alles tot meer interesse voor bedevaarten en processies.

De conclusie kan zijn, men ziet dit ook in andere (mondiale) gebieden, dat het officiële geloof van de kerk en volksgeloof geen vaste concepten zijn. Men beïnvloedt elkaar, maar men laat zich niet opsluiten en zeker niet vanuit de volkse beweging.

Als toevoeging meldt Bax (in een voetnoot) 'dat de kerkelijke hiërarchie strategie er vrijwel steeds op gericht is, om indien de plaatselijke kerkelijke en politieke verhoudingen dat toelaten, devoties die explosief groeien te coöpteren of in te kapselen in het eigen regime en vervolgens terug te brengen tot 'acceptabele' proporties en vormen.'

De beelden die Bax schildert zijn, al dan niet impliciet, terug te vinden in de hierna beschreven voorbeelden.

J.Caubergh schreef in 1967 over de bedevaart³⁵. Hij schrijft dat de doeleinden van de bedevaart meerledig is: om een heilige te vieren en om gevrijwaard te zijn van ziekten van mens en dier of de zegen van de oogst af te smeken.

Een voorbeeld van een gemengd karakter is de processie ter ere van de H. Renildis te Saintes bij Halle. Hierin roept men de H. Renildis aan tegen zweren, oogpijnen, wonden, lamheid. Maar op enige honderden meters achter dit gebouw staat een boerderij, waar zich een waterbron van de heilige bevindt en daaruit putten na de bedevaart in de kerk de bedevaartgangers 'het heilzame water'. Dit is een duidelijk

³⁴ Mart Bax, 'terug naar donkere tijden? Over het falen van een voorgeschreven kerkelijke orde in hedendaags ruraal Brabant', Gerard Rooijackers en Theo van der Zee, *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, Pag. 119-136.

³⁵ J.Caubergh, 'vroomheid en volksgeloof in Vlaanderen' in S.J. van der Molen, *vrijdag de 13de, bijgeloof en wat er achter zit*, Amsterdam, 1970, 118-121.

voorbeeld van volksgeneeskunde die door de naam van de bron verbonden is met de kerkelijke traditie.

Een ander voorbeeld is dat men in Gent zwarte koorden, medailles en water verkoopt. Dit alles is gezegend en helpt tegen keel en oogkwalen. Dit alles staat in relatie met de H.Godelieve.

Weer een ander voorbeeld is dat er stukken linnen worden opgehangen die ook gezegend zijn. In Overasselt heeft (of had) men de traditie dat er lapjes stof aan de boom worden opgehangen om een ziekte af te binden. Dit stamt uit een oud (bij)geloof, dat men ziekten kan 'bannen' in een boom, een dier en eventueel een ander mens. Tenslotte een voorbeeld dat erop lijkt: bedevaartgangers legden spijkers neer om bevrijd te worden van zweren en huiduitslag.

Een alleraardigste bron is Peter Kouwenhoven³⁶. Hij beschrijft een aantal legenden en sagen die bij verschillende planten horen. (Het is niet bekend hoe oud deze legenden zijn.) Zo is er de Lieve Vrouwe Bedstro. Jozef had de matras van Maria gevuld met deze plant. De vlier is gerelateerd aan Judas. Hij heeft zich aan een vlier verhangen.

Een ander verhaal is dat van de sleutelbloem, Petrus zou even niet opgelet hebben en zijn sleutels op aarde laten vallen. Snel pakte Petrus deze op en nadien is er een plantje op deze plek gaan groeien; de sleutelbloem.

Vervolgens schrijft Kouwenhoven over planten, toverij, magie en bijgeloof.

Bijvoorbeeld de *kroedwis* of hemelvaartruiker bestond uit 7-15 verschillende kruiden. De dag voor Maria Hemelvaart moesten de verschillende kruiden geoogst worden. Overigens zonder een mes te gebruiken en voor zonsopgang. De ruiker werd omwikkeld (driemaal!) met een takje Bitterzoet. Op 15 augustus, Maria-Hemelvaart werd de *kroedwis* in de Katholieke kerk gewijd. Na deze wijding werd de *kroedwis* aan de gevel van het huis of de stal opgehangen. Nog niet zolang geleden (1987) was dit in het zuiden van het land gebruikelijk.

Over de bijvoet: een echte duivelsplant, was vroeger een 'gebruikskruid'. Deze plant moet met zorg geplukt worden op 24 juni, de naamsdag van St. Jan. Vlecht een krans van de plant en die in huis of in de stal. Wel met de linkerhand plukken!

Huislook: een vetplant, werd op daken en stallen geplant, of eigenlijk neergezet. De plant beschermt tegen blikseminslag. Ver voor Christus werd dit al gedaan.

Grote brandnetel: bruikbaar als afweermiddel tegen heksen en addergebroed. Legde men de plant bij onweer in het vuur dan werd blikseminslag voorkomen. Het is nog beter om een bos – niet te droge planten- in de brand te steken. De rook (die onbehoorlijk is) verdrijft de geesten en ander ongerief uit het huis en de stallen. Doe dit op 24 juni, de naamdag van St. Jan.

Palmboompje de buxus. Bekend van Palmzondag, het is beschermend tegen blikseminslag en boze geesten. Gewijde takjes zorgen ook nog voor een betere oogst. In de ene streek zette men op alle hoeken van de akker een takje, elders alleen in het midden. Dit ging gepaard met het uitspreken van een Onze Vader, Wees Gegroetjes of een zelf gemaakt versje: *'Ik palm mijn graan op deze dag, dat God het maar bewaren mag, voor hagel, regen en donderslag!'*

In vele delen van Nederland hangen Sint-Janskruisen boven de deuren, die helpen tegen tovenarij en boze geesten³⁷. In Huissen wordt het St.Jansvuur gebrand,

³⁶ Peter Kouwenhoven, *planten, geloof en bijgeloof*, Lelystad, 1987, 20 pag.

³⁷ Judith Schuyf, *Heidens Nederland, zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Utrecht 1995. (stichting Matrijs)

waarbij iemand als wildeman rondgaat. Het gebruik van St. Janstrossen als afweermiddel tegen onheil kwam ook in Oost-Nederland, Brabant en Limburg voor. Het gebruik van kruiden en takken ter afwending van onheil is niet alleen beperkt op St. Jan. Op Maria-Hemelvaart – 15 augustus- hangt men in Limburg de *kroedwösj* op, een bos met zeven verschillende soorten takken en kruiden, die in de kerk gewijd werd.

In Leenderstijp, nabij Leende wordt nog op 24 juni een processie gehouden naar de St. Janskapel. De heilige fungeert hier als patroon tegen zware hoofdpijnen. Dit zou te maken hebben met de onthoofding van Johannes de Doper.

Volksgeneeskunde³⁸ en heiligendagen hebben nogal eens iets met elkaar gemeen. Zo was het gewoon om een breuk te genezen doordat men eiwit smeert afkomstig van een ei, dat op Witte donderdag is gelegd. Dit doet men daags tweemaal op de breuk. Een middel in de Achterhoek tegen huidziekten, was het zich wentelen in de dauw in de Sint-Jansnacht. Een mand hooi, in de kerstnacht buiten gezet en de volgende dag aan de koeien te eten gegeven, is een voorbehoedmiddel tegen het verwerpen van de kalveren door deze koeien.

Van de heiligendagen naar de heiligen is geen grote stap. Soms is deze verering een gevolg van *volksetymologie*, waarbij de naam van een kwaal merkwaardigerwijze in verband wordt gebracht met een heilige, wiens naam daar enigszins op lijkt.

Bijvoorbeeld: Sint *Blasius* wordt aangeroepen tegen de blazen (zweren en ontstekingen), Sint *Lambertus* tegen lamheid, de *H. Rosa* tegen roos, St. *Ermelindis* tegen armziekten, St. *Lenaarts* (St. Leonardus) tegen spit in de rug, St. *Valentijn* tegen vallende ziekte.

Een voorbeeld van een bedevaart is de genezing van een kind dat aan stuipen lijdt. Hier is onderzoek naar gedaan in de jaren '50-60. Het bleek dat in Nederland St. Cornelis veruit de belangrijkste beschermheilige tegen de stuipen was. Maar liefst 151 plaatsen in België en Nederland werden genoteerd waar St. Cornelis werd aangeroepen. Maar het bleef niet bij aanroepen, er spelen ook uitingen van volksdevotie en ook van magische opvattingen een rol. Zo liet men in Aalbeke ronde koeken wijden met middenin een opening. De zieke moet negen dagen achtereen daarvan eten. Zo worden er meer voorbeelden genoemd met het getal negen. Ook vindt er offering plaats van bijvoorbeeld een lint waaraan men negen knopen heeft genaaid. Ook vinden er offers plaats van dieren zoals kippen, konijnen en biggetjes. (Het gaat hierbij niet letterlijk om het doden, de dieren werden ter beschikking van de kerkgemeenschap gesteld.) Het kwam zelfs in Schin op Geul voor dat een geofferde kip werd terug gekocht door de boer en Cornelis werd genoemd. Deze zou dan een beschermende kracht moeten zijn. In diverse plaatsen rondom Brugge geeft men de dopeling de naam Cornelis om de ziekte te voorkomen.

Een ander fenomeen is dat men graan bedelt tot het gewicht van de zieke persoon, dit graan verkoopt en de opbrengst offert men vervolgens ter ere van St. Cornelis. Dit is het zogenaamde opwegen. Het is een vervangingsoffer voor de eigen persoon; men offert zichzelf, men stelt zich onder de bescherming van de heilige aan wie men offert. Dit stamt uit de Middeleeuwen en mogelijk al uit de oudheid.

Bij gebedsgenezers wordt soms God als bemiddelaar gebruikt. Daarin worden dan formules gebruikt, die al dan niet geheim zijn. Maar ook Maria en Jezus worden aangeroepen in deze gebeden. Het is de vraag of het altijd een uiting van

³⁸S.J. van der Molen, *vrijdag de 13de, bijgeloof en wat er achter zit*, Amsterdam, 1970

christendom is. Vaak is het gebaseerd op bezwering, magie en bijgeloof. Voor de komst van het christendom werd waarschijnlijk Wodan aangeroepen.

De volksweerkunde stamt al vanaf de Babyloniers. Maar inmiddels is de christelijke traditie erbij in ingevlochten. Uiteraard komt St. Jan er weer bij: buien splitsen zich voor St. Jan, daarna niet meer.

Er zijn *fenologische* spreuken: die hebben betrekking op bloemen en vogels: bijv: 'als de koekoek roept, komt er regen'.

Er zijn *astromonische* spreuken: die hebben betrekking op langer en korter worden van de dagen: bijv: 'met Driekoningen lengen de dagen een haneschree'.

Er zijn *klimatologische* spreuken, die hebben betrekking op het klimaat, bijv: 'als de dagen beginnen te lengen, begint de winter te strengen'.

Er zijn *synoptische* spreuken, die zich bezig houden met weervoorspellingen, bijv: 'een groene Kerstmis, een witte Paas'. Reeds genoemde 'zegjes' zijn internationaal van karakter.

Talrijk zijn de spreuken en wijsheden over het weer, die aan de heiligendagen zijn verbonden. De hele kalender staat er vol van. Meestal gaat het verband maar zelden op. Niettemin is het verrassend te zien hoe het geloof zich aan bepaalde dagen hecht. Het is mogelijk dat hier de invloed van de kerk een woordje meespreekt.

Zo werden op St. Marcusdag (25 april) en tijdens de drie kruisdagen (voor Hemelvaart) processies gehouden voor de vruchten der aarde waarbij er gunstig weer nodig was. Zo zijn er nog een aantal voorbeelden: St. Andries op 30 november: Sint Andries, brengt de vries, of voor de roggeoogst op Sint Japik (25 juli).

Denk verder nog aan de hondsdagen, die alles te maken hebben met de Hondster, Sirius. Of aan de IJsheiligen.

Tenslotte zijn er nog voorbeelden van een oudere vorm van volksgeloof: waarbij men een bepaald weertype oproept om handelingen te verrichten of achterwege te laten.

Bijvoorbeeld: bij het plukken van een klaproos volgt er onweer. Of het laten staan van de mariadistels in Eemland: zij beschermden tegen onweer en blikseminslag.

Ook nu wordt er ingegaan op het afweren van bliksem en donder. Soms staan er afzweerformules op boerderijen en kerkklokken. De laatsten werden geluid om het onweer te overdonderen.

5. Geleefde praktijk in de huidige tijd.

Deze term is ontleend van Gerard Rooijackers³⁹. Hij bedoelt hiermee de culturele uitingen in de alledaagse religieuze praxis.

In dit hoofdstuk komen gebeurtenissen uit artikelen en geïnterviewden aan bod. Er is een indeling gemaakt naar vorm en inhoud. De perioden waarover gesproken wordt is echter variabel. Een aantal gebeurtenissen spelen zich in de vorige eeuw af, maar ze zijn recent benoemd door de geïnterviewden.

5.1 Feesten en gebruiken, waarin kerk en volk elkaar vinden.

Er zijn voorbeelden te noemen waarin de 'oude volksgebruiken' worden herontdekt door de geestelijkheid.⁴⁰ Zij beschouwen dit als een middel om het contact met de gelovigen te intensiveren of zelfs te herstellen. Wereldse feesten en rituelen worden dankbaar aangegrepen om het liturgisch te gebruiken. Een voorbeeld zijn de zogenaamde carnavalsmissen. Dit kwam overigens niet alleen in het zuiden van het land voor, maar ook in de stad Utrecht, waar mijn schoonvader deelnam in de raad van Elf. Het was voor hem een hele opgave om, na de carnavalsviering op zaterdagavond, op zondagmorgen vroeg de kerkelijke viering bij te wonen. Het was haast een morele overwinning om toch met de gehele raad aanwezig te zijn. Bekend is dat deze vieringen opgeluisterd werden met carnavalskapellen. Dit alles gaf een (extra) dimensie van gemeenschapsgevoel.

Een ander voorbeeld is het vieren van dierendag, in Roermond het feest van 'alderbeesten' genoemd. Kinderen komen de zondag rond dierendag bij de kerk bijeen, voorzien van hun knuffels of zelfs huisdieren die dan door de priester worden gezegend. Vervolgens trekken zij in optocht door de binnenstad. Het feest eindigt dan bij een vestiging van McDonalds, waar zowel de kinderen als de dieren een versnapering krijgen. Aanvankelijk distantieerde de clerus zich van dit nieuwe gebruik, maar na een periode sloot de clerus zich aan. De priester motiveert zijn optreden door te stellen dat de kerk ook een vrolijke kant heeft en hij tevens zo parochianen bereikt die hij anders zelden of nooit ziet. Soortgelijke vieringen vinden ook plaats in het jaar 2000 in Rooms-katholieke kerken in Leidschendam en Den Haag en al in 1993 in Uden.⁴¹

In de Joannes de Doperparochie in Schoorl ben ik zelf een poos geleden actief geweest met het organiseren van het Sint Maartenfeest in de kerk. In een liturgie, geleid door pastor S. van Diepen, op 11 november hebben een deel van de kinderen onder andere de kern van het feest uitgebeeld. Daarbij was zelfs een levend paard aanwezig. Natuurlijk werden er de nodige St. Maartenliedjes gezongen en mochten de kinderen hun lampions laten zien, die op en rondom het altaar stonden. De kinderen gingen daarna naar het plaatselijke verzorgingshuis om hun lampion te laten zien, te zingen, en om allerlei lekkernij op te halen.

Een ander fenomeen is het feest van Allerzielen op 2 november. In mijn parochie, de Joannes de Doper te Schoorl, worden de nabestaanden van de overledenen van het

³⁹ Gerard Rooijackers, 'De dynamiek van devotionalia, de materiele cultuur van het geleefde geloof in oostelijk Noord-Brabant', in Marit Monteiro, Gerard Rooijackers & Joost Rosendaal, *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme*, Kampen 1993, 80-102

⁴⁰ Gerard Rooijackers, vieren en markeren: feest en ritueel, in Ton Dekker, Herman Roodenburg en Gerard Rooijackers, *volkscultuur, een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen 2000, 173-230.

⁴¹ www.meertensinstituut/feesten/dierendag

afgelopen jaar uitgenodigd om hun geliefden te herdenken. Iedere overledene wordt kort gememoreerd, waarna een familielid een kaars op steekt. Na afloop gaat men naar het kerkhof om de kaars neer te zetten. De opkomst is enorm groot, of men nu wel of niet verbonden is aan de parochie. De betekenis van Allerzielen, zoals die door het instituut wordt bedoeld, wordt niet (meer) genoemd, laat staan door de kerkgangers beleefd.

In Langedijk wordt er één keer per maand een troostviering gehouden, of zoals men dit noemt: 'eucharistieviering monument van troost'. Dit is enkele jaren geleden ingesteld voor parochianen die onlangs een familielid, vriend of kennis hebben verloren. Klaarblijkelijk was er behoefte aan om dit te doen, wat door de plaatselijke geestelijkheid is opgepakt. Het is mij niet bekend of dit vanaf het begin een eucharistieviering is geweest.

Op het plein vóór de kerk van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand, de Naaldkerk, in Santpoort-Noord is op zondag 11 juli 2004 een zegen gegeven aan auto's, motoren en bromfietsen e.d. met als thema "Zie de anderen staan."⁴² De zegening had aansluiting aan de zondagsviering van 10.30 en werd verricht door diaken Fons Captijn, de geestelijk adviseur van de KBO. Ze is bedoeld voor auto's, motoren, scooters kortom alle gemotoriseerde vervoermiddelen.

Ieder jaar vindt er in Hoeven (Noord-Brabant) een autozegening plaats. In de regel is dit rond de feestdag van St. Christoffel op 25 juli. De zegening gaat vooral om de weggebruikers zelf, die zo de gelegenheid krijgen zich op een bijzondere wijze te bezinnen op hun houding en gedrag in het verkeer. Het kan ook zeker gezien worden als een teken van dankbaarheid, dat men in het afgelopen jaar weer zoveel kilometers heeft mogen afleggen zonder bij fatale ongevallen te zijn betrokken geweest.

Een voorbeeld van het vieren van een oogstfeest is de diocesane dankdag die jaarlijks in het Onze Lieve Vrouwe ter Nood (in de volksnaam het 'putje') van Heiloo wordt georganiseerd. De dankdag is bedoeld voor boeren en tuinders uit het bisdom Haarlem. In 2007 werd deze dag voor de 75^e keer gehouden. Het is ontstaan in 1932, mogelijk dat de slechte economische toestand waarin Nederland verkeerde, te maken had met het ontstaan van dit fenomeen. Het wordt dan ook georganiseerd door de *Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond*. De heer Kraakman, (een voormalige voorzitter) vertelde dat men vanuit de diocesane bond de plaatselijke bonden stimuleerde om oogstfeesten te organiseren in de parochies. Maar de bond oefende geen invloed uit op boeren of tuinders om volksdevoties of iets in die aard te uiten. (bijvoorbeeld het zegenen van de koeien in het voorjaar)

In de parochiekerk van Egmond-Binnen bevindt zich in de kluis een 19e-eeuwse metalen reliekschrijn met daarin nog één botfragmentje van Heilige Adalbert⁴³. Jaarlijks plaatst men de schrijn op de eerste zondag na 25 juni vóór het altaar op de St. Adelbertusakker; de overbrenging geschiedt in stilte. Op deze akker wordt ieder jaar op de genoemde zondag een eucharistieviering gehouden. Dit is een

⁴² Bron: <http://www.bisdomhaarlem.nl>

⁴³ H. Adalbert staat niet vermeldt in de officiële Romeinse kalender (zie www.heiligennet.nl). Maar er heeft wel degelijk een grote devotie plaatsgevonden. Zie hiervoor: <http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=verering&id=195>

gezamenlijk initiatief van de parochiekerk en de abdij. Bijzonder is dat dit in de openlucht gebeurt, 's morgens om 7.00 uur. In de volksmond wordt dit ook wel de 'vogeltjesmis' genoemd, omdat de vogeltjes goed te horen zijn. Deze viering wordt rond de oude Adelbertusput gehouden en op de vanaf 1923 ingerichte St.

Adelbertusakker. De akker is de laatste jaren, onder verantwoording van een stichting, zeer verantwoord opgeknapt.

Het water uit de put kent verschillende toepassingen: de gelovigen worden ermee op het feest van de heilige besprenkeld; individuele pelgrims kunnen het water ter plekke drinken. Er zijn mensen die het water mee naar huis nemen en het hun zieke huisdieren te drinken geven. Op de met een hangslot afgesloten putdeksel staat steeds een tot de rand gevulde zinken emmer; het water kan echter met een eenvoudige handpomp door ieder naar believen worden opgepompt. De akker is vrij toegankelijk.

In Warmenhuizen (Noord-Holland) heeft pastoor Nijman in de periode van ca. 1948-1960 (hernieuwde) belangstelling gevraagd om het feest van de patroonsheilige van de parochie te vieren. Het was het feest van de H. Ursula op 21 oktober. Deze dag werd als een zondag gevierd. 's Morgens werd er een plechtige eucharistieviering gehouden en in de middag was er een lof met daarbij de verering van de relieken van de H. Ursula.

Men was gewoon om in Warmenhuizen de kool van het land te halen nadat de dag van de patroonsheilige, H. Ursula, geweest was. Voor 21 oktober werd alles in gereedheid gebracht, maar men begon nooit eerder. Het was een afspraak die nergens vastlag, maar men hield zich er aan. Dit is duidelijk een vermenging van het boerenleven met het kerkelijk ritme⁴⁴. Om vóór 21 oktober de kool van het land te houden was vroeger geen optie, omdat men deze niet koel kon houden en zij dus zou verrotten. Inmiddels zijn er koelhuizen, wat waarschijnlijk de oorzaak is dat men de datum van 21 oktober heeft laten vallen.

De heer Kraakman, die mij dit vertelde, meldde erbij dat deze pastoor een echte 'volksman' was. Hij liet zijn gezicht veel in het dorp zien, bijvoorbeeld ook bij de plaatselijke kermis.

Uit Heerhugowaard-Noord wandelen ééns per jaar over een afstand van ca. 50 kilometer parochianen, maar ook mensen uit andere dorpen naar Amsterdam, om daar vervolgens de Stille Omgang te lopen. Hier wordt de zaterdag na 15 maart, het mirakel van Amsterdam herdacht, dit wordt ook wel de Stille Omgang⁴⁵ genoemd. Dit initiatief is ontstaan in 1991. Het begon met vier personen die het als een training zagen, omdat één van hen een voettocht naar Rome zou ondernemen. Inmiddels lopen er ongeveer 80 tot 100 personen mee. De heer Tamis uit Heerhugowaard vertelde dat hij deze tocht ervaart als een bedevaart. De lichamelijke inspanning brengt de deelnemers in een andere gemoedstoestand, ook omdat er tot laat in de avond wordt doorgelopen. Onderweg zoekt men 'heilige' plekken op, waarbij ook protestante kerken en, in 1995, een moskee in Zaandam. Op deze plaatsen wordt soms iets verteld door de mensen die daar wonen, maar het is ook gewoon dat de

⁴⁴ Peter Nissen, percepties van sacraliteit, over religieuze volkscultuur, in Ton Dekker, Herman Roodenburg en Gerard Rooijakkers, *volkscultuur, een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen 2000, 231-281.

⁴⁵ Tijdens een stille wandeling wordt er op zaterdagavond het mirakel van Amsterdam herdacht. Er komen jaarlijks ongeveer 8000 pelgrims om dit te doen. Zie: www.stille-omgang.nl

deelnemers zelf een korte gedachte uitspreken. Volgens de heer Tamis heeft de tocht een oecumenisch karakter. De viering in de Krijtberg, vooraf aan de Stille Omgang, wordt als heel bijzonder en weldadig ervaren. Daarbij speelt ook zeker een gevoel van saamhorigheid. Het is een initiatief van een aantal mensen van onderop, en niet georganiseerd door de plaatselijke clerus. Overigens toen de pastor van Heerhugowaard-Noord verhuisde naar Utrecht, heeft hij het initiatief genomen om vanuit die streek naar Amsterdam te wandelen.

Verder vertelde de heer Tamis dat hij in de jaren '60 deze tocht met enkele anderen heeft gelopen, maar dit was een particulier initiatief. Net na de Tweede Wereld oorlog fietste de rijwielclub Sint Elias⁴⁶ uit Heerhugowaard naar de Stille Omgang, om daar met hun vaandel, de tocht te gaan lopen.

Op zaterdag 7 juli 2007 is er in Obdam, gemeente Koggenland, een 'keetviering gehouden'. In Obdam zijn meerdere keten aanwezig waarin jongeren bij elkaar komen. De gemeente wilde er een aantal verplaatsen of zelfs verbieden, omdat er sprake was van overlast en omdat de keten niet aan de eisen van de overheid voldeden. De pastoor van Obdam, Paul Vlaar,⁴⁷ nam het op voor de jongeren en is als een soort mediator naar de gemeente opgetreden. Toen er een tocht langs de verschillende keten werd georganiseerd, vroegen de jongeren aan de pastor of ze mochten starten op het kerkplein. De pastoor werd gevraagd om een soort startsein te geven. Dit heeft pastoor Vlaar twee jaar gedaan, maar in het derde jaar gaven de jongeren aan dat ze het leuk zouden vinden om met een viering de tocht te beginnen. De volgende stap was dat de liturgie samen werd voorbereid en dat er een koor van zo'n zeventig jongeren werd samengesteld. De pastoor vertelde op de regionale televisie, dat het echt een initiatief van de jongeren was. Waarop hij vervolgens inspeelde. Dit resulteerde uiteindelijk in de viering 'tussen keet en kerk'. De kerk was goed bezet, waar normaal de ouderen de jongeren moeten stimuleren om naar de kerk te gaan, was dit nu andersom. De pastoor deed na de viering actief mee aan de 'keet-pereet'.

De heer IJs Tuijn⁴⁸, priester uit het bisdom Haarlem, vertelde mij dat er in de jaren '50 een ongeschreven afspraak was rondom het trouwen: In de drie zondagen voor de bruiloft uit, waarin in de kerk werd gelezen dat de bruiloft aanstaande was, staken de drie burens wederzijds van de bruid en bruidegom de vlag uit. En natuurlijk ook tijdens de dag van de bruiloft. Dit was typisch een 'volks-katholiek' gebruik, het was geen voorschrift vanuit de kerk.

Wanneer een vrouw zwanger was en nog moest trouwen, dan was er volgens een medeparochiaan geen kerkelijke viering. Het huwelijk werd voltrokken in de sacristie en de bruid moest in het zwart gekleed zijn. Vermoedelijk werd het zeer plaatselijk

⁴⁶ Sint Elias is hoogstwaarschijnlijk genoemd naar de profeet Elia. Op de volgende website wordt uitvoerig over St. Elias gesproken: <http://www.beleven.org/feesten/sinterklaas/>

⁴⁷ Zie artikel op de website van het Noord Hollands dagblad van 3 juli 2007. Op 10 augustus 2007 is pastor Paul Vlaar geïnterviewd op Regio 22, dit is een regionale televisiezender.

⁴⁸ Dhr. IJs Tuijn heb ik gesproken op vrijdag 13 januari 2006. Hij is emeritus pastoor van de parochie O.L.V. Hemelvaart te Heemstede. Hij is onder meer kapelaan geweest in begin van de jaren '60 in Texel en Tuitjenhorn. Hij was in deze periode tevens geestelijk adviseur, wat hij overigens een zeer kleine taak vond. Later was dhr Tuijn redacteur van het bisdomblad 'Samen Kerk', verder heeft hij ook veel verschillende bestuurlijke functies gehad, die betrekking hadden op het snijvlak van onderwijs en kerk.

ingevuld. Dhr. IJs Tuijn kende deze praktijk in ieder geval niet. Maar hij vertelde dat, wanneer het onder de parochianen (deels) bekend was dat de bruid zwanger was, de organist een bepaald stuk muziek speelde bij de aanvang van de viering, zodat iedereen het wist. Het was een mengvorm van humor en spot.

De rouwtijd werd vroeger meer geaccentueerd. Deze periode duurde van zes weken tot een jaar. Aan de kleren kon men zien dat iemand in de rouw was.⁴⁹ De kleding bij een begrafenis was zwart. En aan een ruitvormig zwarte drop op de mouw genaaid, kon men zien dat de desbetreffende persoon nog in een rouwperiode zat. De al eerder genoemde priester noemde dit 'oude wijze boerenpsychologie'.

5.2. Rondom het huis en de boerderij.

De onreinheid van de vrouw speelde een rol. Een geïnterviewde vertelde me dat ze niet mee mocht helpen om een (nuchter) kalf te slachten, toen ze ongesteld was. Dit lijkt me ook een mengvorm van katholieke-kerkelijke voorschriften en volksgebruik.

Als kind heb ik de ervaring dat mijn zwangere zus weg werd gehouden van haar overleden zus, die opgebaard lag in de avondwake. Het waren een tweetal tantes, die dit deden. Naar de reden moet ik gissen. Welk gevaar school er achter? Zou het ongeluk brengen? Was het bijgeloof? Of was het simpel het gegeven dat er een spontane abortus zou ontstaan na een hevige reactie?

Toen mijn vader en moeder in de jaren '90 zijn verhuisd, hebben ze de pastor gevraagd om hun huis te zegenen. Dit was een kleine ceremonie, ze hebben er verder niemand bij betrokken. Ik hoorde dit pas enkele jaren later. Een aantal katholieken, die grofweg voor de Tweede Wereldoorlog geboren zijn, hebben verteld dat het zegenen door de pastoor van hun huis of boerderij zeer gewoon was. Volgens dhr. IJs Tuijn werd de pastoor gevraagd om dit ritueel (of sacramentalia) te doen. Het was niet gewoon dat de clerici hierin het initiatief namen. Het is een praktijk die momenteel niet veel meer lijkt voor te komen. Een rite die wel veel voorkomt is de housewarming. Dit gaat soms gepaard met het geven van een kaars, die hoort bij dit feest.

Verder hebben meerdere mensen verteld dat het tot aan de jaren '60-'70 een goede gewoonte was om de koeien te zegenen, wanneer deze in het voorjaar de weide ingingen. Een medeparochiaan vertelde dat het de gewoonte was dat de vrouw des huizes dit deed, maar hij kon niet aangegeven waarom dit zo was. De desbetreffende persoon vertelde er bovendien bij, dat het doel van het zegenen niet te groot gezocht moest worden. 'Dit werd gewoon gedaan', aldus de man, 'natuurlijk hoopte je dat God het goede met het vee ophad, maar een zekerheid bood het natuurlijk niet'. Hier spreekt vermoedelijk de boerennuchterheid van een katholieke West-Fries.

Een familielid dat in de jaren na de Tweede Oorlog in de Wieringermeer woonde, vertelde dat op de hoeken van het land een palmtakje werd geplaatst. Uiteraard werd dit alleen gedaan bij katholieke families. Het werd gedaan door de mensen zelf, er was dus geen priester bij. Men hoopte dat door deze rite het land vruchtbaar zou zijn.

⁴⁹ Ad Rooms, *herinneringen aan het Rijke Roomse leven deel 2*, Roosendaal, 1997

Een ander fenomeen dat ook tot de jaren '60-'70 voorkwam was het zegenen van het huis, de boerderij en de stallen bij onweer. Ook dit werd gedaan door de eigenaren van het huis. De al genoemde IJs Tuijn vertelde dat dit over kwam 'als een herhaling van de zegening van de pastoor'. Alsof men God wilde herinneren aan het gegeven dat dit een gezegende plaats is. De vrouw des huizes deed dit veelal. Het kwam over dat de vrouw meer spiritueler is. De man liet dit alles begaan en stimuleerde het, maar de praktijk wees uit dat het geloofsleven van de man niet naar buiten kwam. Op de vraag of overleden vader gelovig was, rond de begrafenis, moesten de kinderen vaak het antwoord schuldig blijven.

Een persoon die als boerenknecht in de jaren '50 in (het katholieke) Egmond aan de Hoef werkte, vertelde dat de maandag als ongeluksdag⁵⁰ werd gekenmerkt. Op die dag mocht bijvoorbeeld het vee niet naar buiten.

Dezelfde man vertelde dat de placenta van een paard op een bepaalde manier gedroogd moest worden, want anders zou het ongelukkig aflopen met het veulen. Het Meertens Instituut⁵¹ heeft onderzoek gedaan naar de nageboorte van het paard. Volgens oud volksgebruik werd de nageboorte van het paard in een boom gehangen of begraven. Men geloofde dat het geboren veulen hier sterker van werd. Terwijl het grootste deel van Nederland de nageboorte ophing (meestal in een boom), werd hij in het zuidoosten van het land begraven. Over het waarom van deze gebruiken deden verschillende verhalen de ronde.

De nageboorte van het paard werd in de boom gehangen: *anders ging het veulen zeker dood; tegen het te water raken en verdrinken; om te zorgen dat het veulen zijn kop heft; om te zorgen dat het veulen niet kreupel zal worden; dan werd het veulen een goed tuigpaard; dan kreeg het veulen een fiere houding; om het veulen later omhoog te laten springen etc.*

Op de website van het Meertensinstituut staat een foto, waarop te zien is dat een placenta in een boom hangt. De datum staat er niet bij, maar dat het ook anno 2007 nog voorkomt is heel aannemelijk.

5.3 Bedevaart.

Casper Staal en Marc Wingens⁵² melden in een conclusie dat de bedevaart in Nederland een bijzonder taai verschijnsel is. Het weet zich voortdurend te vernieuwen en komt tegemoet aan zeer uiteenlopende behoeften. De kentering kwam voort uit een reactie van katholieken die de kerkelijke rationalisering van het geloof niet konden billijken. Zij verlangden (terug) naar een meer mystieke, devotionele geloofsbeleving. Dit waren niet alleen orthodoxe gelovigen, maar ook katholieken die weinig beleven aan de katholieke hiërarchie. Daarbij zijn ook mensen die niet een 'vastomschreven' geloof aanhangen. Al deze groeperingen hebben met

⁵⁰ De zondagsrust is in de vierde eeuw niet ingevoerd, zoals algemeen aangenomen wordt, wegens de betekenis die de zondag als dag van de verrijzenis voor christenen had, maar vanwege de connotatie van ongeluksdag die zich in niet-christelijke kringen aan die dag had gehecht. In vooral het katholieke deel van Nederland gold in de vroegmoderne tijd de maandag als een ongeluksdag bij uitstek al werd deze opvatting niet alleen door gereformeerde maar ook door katholieke voorgangers hevig bestreden. Uit: Peter Nissen, percepties van sacraliteit, over religieuze volkscultuur, in Ton Dekker, Herman Roodenburg en Gerard Rooijakkers, *volkscultuur, een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen 2000, 231-281.

⁵¹ http://www.meertens.knaw.nl/cms/index.php?option=com_content&task=view&id=142573&Itemid=10

⁵² Casper Staal en Marc Wingens, *Bedevaarten in Nederland*. Zutphen, 1997.

elkaar overeen dat zij met een bepaalde regelmaat de heilige plaatsen als Kevelaar en Heiloo bezoeken. Het geloof dat zij aan deze plaatsen hechten is van alle tijden: zij hopen dankzij de bovennatuurlijke kracht die daar aanwezig is, te genezen van lichamelijke of geestelijke kwalen.

Paul Post⁵³ spreekt ook van vitaliteit in de verschillende rites van bedevaartplaatsen. Hij spreekt van een paradox tussen de krimpende kerkgang in de parochies en de onverminderde en zelfs toenemende trek naar bedevaartplaatsen. Wordt de kerkgang binnen de parochies vooral bepaald door de kerstnacht en de zogenaamde 'rites des passages' (vooral het dodenritueel), buiten de kerkmuren is er veel dynamiek. Denk hierbij aan de Taizé-vieringen, (zo zijn er in Alkmaar de 'Laat-vieringen'⁵⁴), maar ook aan sacramentalia, zegeningen, vormen van heiligenverering. Opmerkelijk is dat in de jaren vijftig en zestig het devotieel repertoire is verdampt. Zoals het rozenkransgebed, mei en oktober als Mariamaand, devoties rond het Heilig Hart, de Heilige Familie, het veertigurengebed, et cetera. Wat bleef is vooral de bedevaart- en pelgrimagecultuur. Vanaf de jaren zestig was het de grote internationale bedevaart, en vanaf rond 1980 de regionale devotieele centra in Nederland.

Een ander fenomeen is zogenaamde brede algemene ritueel. Vooral bij feesten en herdenken geven rituelen vorm aan de emoties. Denk hierbij aan de stille tochten, die vaak als seculiere vormen van processie kunnen worden gezien. En met feesten kan gedacht worden aan Koninginnedag, maar ook aan voetbalkampioenschappen. Een ander aspect dat P.Post benoemd, is dat mensen en groeperingen een ritueel toe-eigenen. Er zijn wisselende niveaus van betekenisgeving, waarbij de persoonlijke toe-eigening door mensen kan worden onderscheiden van de meer officiële benoeming. Zo was voor veel Italianen Padre Pio⁵⁵ al lang heilig (toe-eigening) ver voordat paus Johannes Paulus II hem officieel heilig verklaarde, ofwel hem benoemde. Dit geldt overigens ook voor diezelfde, inmiddels overleden paus, die in Polen al lang heilig is verklaard door het volk. Van belang is in te zien hoeveel ritueel repertoire op zeer specifieke wijzen wordt toegeëigend. Dit is een belangrijke rituele tendens. Het zijn de deelnemers die betekenisgevers zijn, zij staan als toe-eigenaars centraal. Dit kunnen nieuwe vormen zijn, maar ook traditionele. Het is de 'open ruimte' die de mogelijkheid biedt om deze rituelen te vormen. De vraag is hoe er een evenwicht gevonden kan worden tussen deze toe-eigening en de benoeming. P.Post laat deze vraag verder open, maar geeft aan dat er veel afhangt van het evenwichtige verband tussen rituele inhoud en vorm.

⁵³ Paul Post, 'Perspectieven, Evenwicht en troost. Een plaatsbepaling van Heiloo in het actuele ritueel-liturgisch milieu', in Paul Post en Ko Schuurmans (red), *Op bedevaart in Nederland, betekenis en toekomst van de regionale bedevaart*, Kampen 2006, 109-128

⁵⁴ Dit zijn vieringen die onder de verantwoordelijkheid vallen van de Alkmaarse raad van kerken. Het zijn oecumenische vieringen die op een moderne en creatieve wijze gemaakt worden, waarbij er een verbinding wordt gelegd met de bijbelse verhalen met hedendaagse maatschappelijke thema's en zingevingsvragen.

⁵⁵ Pater Pio werd als Francesco Forgione geboren op 25 mei 1887 in Pietrelcina in het aartsbisdom Benevento (Zuid-Italië). Op 16-jarige leeftijd trad hij in bij de orde der kapucijnen in Morcone. Daar kreeg hij de kloosternaam Pio. Pater Pio ontving de zogeheten stigmata, de vijf open wonden van de gekruisigde Jezus. Paus Johannes Paulus II verklaarde hem heilig op 16 juni 2002.

Een medeparochiaan, dhr. Cees van Egmond, is een drietal keren per fiets naar Santiago de Compostella⁵⁶ in Spanje gegaan. Op de vraag hoe hij zijn fietstochten heeft ervaren, corrigeert hij door op te merken, dat het pelgrimstochten waren: 'Een tocht naar het graf van een geliefde'. En hij merkt op, dat je een fietstocht naar elke willekeurige bestemming kan maken. Bovendien, zo gaat hij verder, gaat het bij een pelgrimage niet om het doel of de bestemming, doch om de weg die afgelegd moet worden om de bestemming te bereiken. De aanleiding van zijn tochten vormde in eerste instantie de aard van 'het horen zeggen'. Bovendien liet de gezondheid het toe, zo werd van lieverlee steeds meer de interesse gewekt en behoefte gevoeld om zelf ook zo'n pelgrimage te ondernemen. Dhr. van Egmond heeft de eerste tocht samen met anderen (waaronder een van zijn zonen) gemaakt. De andere tochten ging hij alleen op pad. Tijdens de reis kwamen er op verschillende momenten diverse levensvragen naar boven, die versterkt werden door de fysieke inspanningen die tijdens een dergelijke tocht van je gevergd werden. Er werd als het ware een andere gemoedstoestand gevoeld, die zeker ook geïnspireerd werd door de vele ontmoetingen met anderen, vooral mede-pelgrims. Ook de wetenschap dat hij deelgenoot was van de vele duizenden pelgrims die hem in de loop der eeuwen zijn voorgedaan, droeg daar aan bij.

Dat gold ook voor de waardering uit de kring van familie- en kennissen, maar ook van wildvreemden, die hem vooraf en tijdens de tocht een "goede weg" wensten en bijvoorbeeld vroegen om een kaars voor hen op te steken in Santiago en voor hen te bidden.

Twee maal is hij vanuit de parochie Joannes de Doper uit Schoorl vertrokken. Daarbij werd er in een viering ook een pelgrimslied gezongen en werd er een zegenbede uitgesproken. Hiermee gesterkt, en met het stempel van de parochie dat als eerste in zijn pelgrimspaspoort prijkte, alsook getooid met het pelgrimssymbool (de schelp) als uiterlijk teken van het pelgrim zijn, voorop zijn fiets ging hij op weg; niet louter als individu, doch mede als zijnde gezonden en gedragen door de parochie.

5.4 Persoonlijke gebeurtenissen en pastoraat.

In mijn periode als pastor in opleiding bezocht ik, tijdens de stage, een man van ongeveer 35 jaar oud. De man was volgens hem zelf ernstig ziek, hij had vele pijnen en kon zijn bed niet uit. Hij was behoorlijk in de ban van pater Pio. Hij bad veelvuldig tot hem en hij wist zeker dat deze pater tot hem sprak en dat het leven hem weer geschonken kon worden. Waar hij het meeste mee zat, was dat er medisch geen aanwijsbare redenen waren voor zijn ziekte. Hij werd niet serieus genomen, zo vertelde hij. Eigenlijk was het nog sterker, hij creëerde een vijandsbeeld naar alles wat 'wit' was.

De pastoor van zijn parochie had tegen hem gezegd dat het niet verstandig was wat hij deed in de richting van pater Pio. Ik begreep dat hij pater Pio als het ware opriep en dat hij luisterde naar de stem van deze pater Pio. Mijn rol hierin was vooral een luisterende rol. Voordat ik nog maar enige positie in kon nemen was de man ontslagen uit het ziekenhuis. Toch illustreert dit een voorbeeld van volksreligiositeit, waarin de pastoor de desbetreffende waarschuwt voor de gevaren.

⁵⁶ Met Rome en Jeruzalem is Santiago vanouds het belangrijkste bedevaartsoord voor Europese rooms-katholieke pelgrims. In de stad in Noordwest-Spanje ligt volgens de overlevering de apostel Jacobus begraven. Sinds enkele tientallen jaren trekt de pelgrimsroute naar Santiago ook veel niet-katholieken en buitenkerkelijken die de tocht uit spirituele of culturele interesse ondernemen. Bron: http://www.katholieknederland.nl/actualiteit/2004/detail_objectID330544_FJaar2004.html

Een ander voorbeeld is dat een vader mij vertelde dat hij zeker wist dat er een engelbewaarder op de schouder van zijn zoon zat, terwijl deze een ongeluk kreeg. Deze engelbewaarder heeft voorkomen dat de jongen gedood zou zijn. Deze vader was hiervan sterk overtuigd, ik voelde ook aan dat dit hem hielp in zijn verdriet. Want zijn zoon was wel gewond geraakt tijdens dit ongeval.

In het ziekenhuis bezocht ik een patiënt die enorm last had van decubitus. Haar dochter legde stenen op haar bed. Deze zouden een genezende kracht bezitten. De vrouw zelf geloofde er niet zo in, maar liet het maar gebeuren, omdat haar dochter er wel in geloofde. Daarbij zei ze de aloude volksgezegde: 'baat het niet, dan schaadt het niet'.

6. Documentatie en voorschriften van de katholieke kerk over volksvroomheid.

In de *Katechismus van de Katholieke Kerk* (KKK)⁵⁷ staat het volgende over de sacramentalia vermeldt:

‘Onze heilige moeder de kerk heeft sacramentalia ingesteld. Dit zijn heilige tekenen, waardoor, enigszins in navolging van de sacramenten, vooral vruchten van geestelijke aard aangeduid en uit kracht van het smeekgebed van de kerk verkregen worden. Door deze sacramentalia worden de mensen in de juiste gesteltenis gebracht om de eigenlijke vrucht van de sacramenten te ontvangen en worden allerlei levensomstandigheden geheiligd’.

Zij zijn door de kerk ingesteld om bepaalde kerkelijke ambten, levensstaten, allerlei omstandigheden van het christelijk leven te heiligen, evenals het gebruik van voorwerpen die van nut zijn voor de mens. Zij kunnen ook, naar de pastorale besluiten van de bisschoppen, beantwoorden aan de noden, de cultuur en de geschiedenis die eigen zijn aan het christenvolk van een bepaalde streek of tijd. Zij bevatten steeds een gebed, vaak vergezeld van een welomschreven teken, zoals de handoplegging, het kruisteken, de besprenkeling met wijwater (ter herinnering aan het doopsel).

De sacramentalia verlenen de genade van de heilige Geest niet op sacramentele wijze, maar door het gebed van de kerk maken zij ons ontvankelijk voor de genade en gereed tot medewerking. ‘Bijna elke gebeurtenis in het leven van de gelovigen verkrijgt, als ze goed ingesteld zijn, een heiliging door de goddelijke genade die voortvloeit uit het paasmysterie van het lijden, de dood en de verrijzenis van Christus, waaraan alle sacramenten en sacramentalia hun kracht ontleen, en vrijwel elk eerzaam gebruik van de stoffelijke dingen kan gericht worden op dit doel: de heiliging van de mens en de verheerlijking van God’.

Tot de sacramentalia behoren allereerst de zegeningen (van personen, maaltijden, voorwerpen, plaatsen). Elke zegening bestaat uit een lofprijzing van God en een gebed om zijn gaven te verkrijgen. In Christus zijn de christenen door God de Vader ‘gezegend met elke geestelijke zegen’ (Ef. 1,3). De kerk geeft daarom de zegen onder aanroeping van de naam van Jezus, hetgeen gewoonlijk gepaard gaat met het heilig teken van het kruis van Christus.

Bepaalde zegeningen hebben een werking van blijvende aard: zij wijden personen aan God toe of bestemmen voorwerpen of plaatsen voor het liturgisch gebruik. Onder de zegeningen die voor personen bestemd zijn -niet te verwarren met de sacramentele wijding- behoren de zegening van de abt of abdis van een klooster, de maagdenwijding, de ritus van de religieuze geloften en de aanstelling tot bepaalde ambten in de kerk (lectoren, akolieten, katechisten, enz.). Als zegening van zaken is de wijding van een kerk of een altaar, de zegening van de heilige oliën, de zegening van liturgisch vaatwerk of gewaden, klokken, enz. te noemen.’

Even verder wordt in dezelfde katechismus het volgende over volksreligiositeit gemeld:

‘Afgezien van de sacramentele liturgie en de sacramentalia moet de catechese ook rekening houden met de uitingen van volksdevotie en volksreligiositeit. In alle tijden heeft de godsdienstzin van het christenvolk haar uitdrukking gevonden in allerlei

⁵⁷ <http://www.stvitus.nl/kkk/> De *Katechismus van de Katholieke Kerk* (KKK), de wereldcatechismus, is in 1992 goedgekeurd door Paus Johannes Paulus II en in 1995 in opdracht van de Belgische en Nederlandse bisschoppen verschenen in een Nederlandse vertaling, no. 1667-1672 en 1774-1676.

godvruchtinge praktijken die het sacramentele leven van de kerk begeleiden, zoals de verering van relieken, het bezoek aan heiligdommen, bedevaarten, processies, de kruisweg, religieuze dansen, de rozenkrans, medailles, enz.

Deze praktijken liggen in het verlengde van het liturgisch leven van de kerk, maar ze zijn er geen vervanging van: 'Men moet rekening houden met de liturgische tijden en deze oefeningen zo inrichten dat zij in harmonie zijn met de heilige liturgie, in zekere zin uit de liturgie voortkomen en het volk de weg wijzen naar de liturgie, die immers door haar aard hoog boven deze oefeningen uitsteekt'.

Pastoraal onderscheidingsvermogen is nodig om de volksreligiositeit te begeleiden en te ondersteunen en, zo nodig, de godsdienstzin die aan deze devoties ten grondslag ligt uitzuiveren en bijsturen, zodat voortgang wordt geboekt in de kennis van het Christusmysterie. De praktijk van de volksvroomheid is onderworpen aan de zorg en het oordeel van de bisschoppen en aan de algemene normen van de kerk. De volksreligiositeit is in de kern een geheel van waarden dat, vanuit een christelijke wijsheid, antwoord geeft op de grote vragen van het bestaan. Het gezond verstand van het katholieke volk heeft een aangeboren talent tot het maken van een synthese van het menselijk bestaan. Zo bewerkt het op creatieve wijze een verbinding tussen het goddelijke en het menselijke, Christus en Maria, geest en lichaam, de kerk als gemeenschap en de kerk als instelling, tussen persoon en gemeenschap, geloof en vaderland, verstand en gevoel. Deze wijsheid is een christelijk humanisme dat radicaal de waardigheid van elk wezen als kind van God bevestigt, dat een fundamentele broederlijkheid sticht, dat met de natuur leert om te gaan en inzicht geeft in de arbeid, dat alle reden geeft om zelfs te midden van de harde kanten van het bestaan met vreugde en goed humeur te leven. Deze wijsheid geeft het volk ook een onderscheidingsvermogen, een evangelisch instinct waardoor het spontaan aanvoelt wanneer in de kerk het evangelie op de eerste plaats komt, of wanneer de inhoud ervan door andere belangen wordt uitgehoud en verstikt.'

KatholiekNederland.nl⁵⁸ maakt in 2002 melding van een Vaticaan document: 'Het Vaticaan onderstreept in een nieuw document het belang van volksdevoties. Tegelijk waarschuwt het katholieke leergezag voor onchristelijke en bijgelovige elementen van volksvroomheid. Devoties zijn volgens het Vaticaan authentiek als ze in verband kunnen worden gebracht met de officiële liturgie van de Kerk en met de Heilige Schrift.

Het document is geschreven door de Congregatie van de Goddelijke Eredienst en de Sacramenten. Haar prefect, kardinaal Jorge Arturo Medina Estevez, presenteerde gisteren het document met de titel: *Directorium voor Volksdevoties en Liturgie*.

Principes en richtlijnen.

Kardinaal Medina Estevez wees op de waarde van de devoties voor het christelijk geloof in de moderne tijd. "Met het verstrijken van de tijd is de mentaliteit in de samenleving veranderd. Daardoor is het christelijk karakter van de samenleving verduisterd. De huidige mentaliteit benadrukt de buitenkant ten koste van de binnenkant. Het is de taak van de herders van de Kerk om hieraan weerstand te bieden en de gelovigen te helpen de devoties opnieuw te zien als culturele uitingen die een verband leggen met het geloof en leven in Christus."

Medina vindt dat het directorium vele vragen beantwoordt naar de betekenis van religieuze symbolen, zoals het dragen van een habijt, het kussen van een heilig voorwerp en het maken van een pelgrimstocht. Hij benadrukt dat devoties niet

⁵⁸http://www.katholiekNederland.nl/actualiteit/2002/detail_objectID578952_FJaar2002.html

mogen concurreren met de officiële eredienst. " (...) het spirituele leven van christenen groeit op effectieve wijze door de liturgische viering van het Christusmysterie en andere gebedsvormen die door de liturgie zijn geïnspireerd en naar de liturgie leiden," aldus Medina.

Het directorium laat zich niet uit over nieuwe religieuze uitingsvormen, maar wil slechts het belang van volksdevoties onderstrepen voorzover ze geënt zijn op de liturgie. Dit wordt besproken in het eerste deel van het directorium. Volgens aartsbisschop Tamburrino, secretaris van de Congregatie van de Goddelijke Eredienst, gaat het tweede deel over de devoties die het meest relevant zijn voor het katholieke geloof: "De bijzondere verering die de Kerk heeft voor de Moeder des Heren; de devotie tot de engelen, de heiligen en de zaligen; gebeden om de eeuwige rust van de overleden broeders en zusters; bedevaarten naar heiligdommen en de vroomheid die daar tot uiting komt," aldus Mgr. Tamburrino.'

In het hierboven genoemde directorium⁵⁹ over volksvroomheid en liturgie wordt melding gemaakt dat paus Johannes Paulus II op 21 september 2001 een boodschap heeft gestuurd aan de plenaire vergadering van de congregatie van de goddelijke eredienst en de regeling van de sacramenten.

Naast het grote belang van de liturgie schrijft de paus: 'De volksreligiositeit is een uiting van het geloof die gebruik maakt van culturele elementen van een bepaalde omgeving, waarbij zij op levendige en efficiënte wijze de gevoelens van de deelnemers interpreteert en ondervraagt. De volksreligiositeit, die in verschillende en wijd verbreide vormen tot uitdrukking komt, heeft, wanneer zij echt is, als bron het geloof en moet daarom gewaardeerd en begunstigd worden. Zij gaat in haar meest authentieke uitingen niet tegen het centrale karakter van de heilige liturgie in, maar door het geloof te bevorderen van het volk, dat haar als een natuurlijke religieuze uiting beschouwt, bereidt zij het voor op de viering van de heilige mysteries.'

Even verder benadrukt de paus dat 'de liturgie het middelpunt is van het leven van de Kerk en dat geen enkele religieuze uiting haar kan vervangen of beschouwd kan worden als staande op het zelfde niveau.

Het is bovendien belangrijk te herhalen dat de volksreligiositeit haar natuurlijke bekroning vindt in de liturgieviering, waarop zij zich idealiter moet richten, ook al vloeit zij daarmee gewoonlijk niet samen. Dit moet geïllustreerd worden aan de hand van een passende catechese.

De uitingen van volksreligiositeit blijken soms besmet te zijn met elementen die niet overkomen met de katholieke leer. In dergelijke gevallen moeten ze voorzichtig en geduldig hiervan gezuiverd worden door middel van contacten met de verantwoordelijken en van nauwgezette en respectvolle catechese, tenzij radicale tegenstrijdigheden duidelijke en onmiddellijke maatregelen noodzakelijk maken. Een dergelijke beoordeling komt vooral toe aan de diocesane bisschoppen of de bisschoppen van het gebied die betrokken zijn bij dergelijke vormen van religiositeit. In dat geval is het opportuun dat de herders hun ervaringen vergelijken om gemeenschappelijke, pastorale richtlijnen te bieden en zo tegenstrijdigheden te vermijden die schadelijk zijn voor het christenvolk. De bisschoppen dienen, behalve om redenen die zich daar duidelijk tegen verzetten, ten opzichte van de volksreligiositeit een positieve en bemoedigende houding aan te nemen.'

⁵⁹De Congregatie van de Goddelijke Eredienst en de Sacramenten, *Directorium voor Volksdevoties en Liturgie. Principes en richtlijnen*, Beleidssector liturgie van de Nederlands bisschoppenconferentie / RK Instelling NRL, 2003

Het decreet⁶⁰ welke in hetzelfde directorium wordt beschreven, heeft dezelfde teneur als hierboven omschreven. Ook hierin wordt de liturgie als voorrang bevestigd, als 'het hoogtepunt waarnaar de Kerk in al haar handelen streeft en tevens de bron waaruit al haar kracht voortvloeit'. Tegelijkertijd wordt ingezien dat 'het geestelijk leven niet uitsluitend bestaat aan het deelnemen van de heilige liturgie'. Genoemd worden vervolgens 'de oefeningen van godsvrucht en het christenvolk'. Deze 'oefeningen van godsvrucht dienen zo ingericht te zijn dat zij harmoniëren met de heilige liturgie, in zekere zin uit de liturgie voortkomen en het volk de weg wijzen naar de liturgie, die immers door haar aard hoog boven deze oefeningen uitsteekt'. Ook in dit decreet wordt vermeld dat 'het de taak van de bisschoppen is, om de volksvroomheid, waarvan de vruchten van grote waarde geweest zijn en nog zijn voor het bewaren van het geloof onder het christenvolk, tot haar recht te laten komen door een pastoraal positieve en bemoedigende houding er tegenover aan te nemen'.

Even verder wordt vermeld over de doelstelling: 'het directorium heeft in zijn geheel tot doel te oriënteren en het heeft waar het in enkele gevallen misbruiken bij voorbaat kan voorkomen, een constructieve lijn en een positieve toon'.

In het directorium worden ook een aantal betekenissen gegeven van een aantal begrippen.

Als eerste betekent volgens het directorium 'oefening van godsvrucht, 'de openbare of persoonlijke uitingen van het christelijke godsvrucht die, ook al maken zij geen deel uit van de liturgie, daarmee harmoniëren, omdat zij de geest, de normen en het ritme ervan respecteren; bovendien ontleen zij op enigerlei wijze hun inspiratie aan de liturgie en moeten zij het volk de weg hiernaar wijzen. Oefeningen van godsvrucht verwijzen altijd naar de algemene goddelijke openbaring en hebben altijd een kerkelijke achtergrond: zij betreffen immers de realiteiten van genade die God in Jezus Christus geopenbaard heeft, en zijn worden gehouden conform de 'wetten en richtlijnen van de Kerk' 'overeenkomstig de gewoonten en de wettelijk goedgekeurde boeken'⁶¹.

Ten tweede wordt het volgende over devoties vermeldt: 'deze term wordt gebruikt om de verschillende uiterlijke praktijken aan te geven die, beziel door een innerlijke geloofshouding, de relatie accentueren van de gelovige met de goddelijke personen of met de heilige Maagd Maria - in haar voorrechten van genade en de titels die deze tot uitdrukking brengen - of met de heiligen – gezien in hun gelijkvormigheid aan Christus of hun rol in het leven van de Kerk⁶². Voorbeelden hiervan zijn de teksten en gebeden en liederen, het in acht nemen van bepaalde tijden en het bezoek aan bijzondere plaatsen, insignes, medailles, kleding en gewoontes.

Als derde wordt onder de uitdrukking 'volksvroomheid' verstaan: 'de verschillende cultische uitingen van persoonlijke of gemeenschappelijke aard die in het kader van het christelijk geloof merendeels niet met behulp van formulieren van de heilige liturgie tot uitdrukking worden gebracht, maar in bijzondere vormen die voortkomen

⁶⁰ Er bestaan verschillende soorten pausdocumenten. Zo zijn er wetgevende documenten, zoals een decreet of een constitutie; en pastorale documenten, zoals homilieën en boodschappen. In dit geval betreft het de al eerder genoemde Congregatie voor de goddelijke eredienst en de regeling van de sacramenten, het nummer van het decreet is Prot.N. 1532/00/L

⁶¹ Men verwijst naar teksten uit de constituties van het Tweede Vaticaans Concilie: constitutie Sacrosanctum concilium, nummer 13

⁶² Hier verwijst men naar het concilie van Trente en naar een encycliek (Mediator Dei) van Pius XII uit 1947

uit de geest van een volk of bevolkingsgroep en de cultuur hiervan'. Volksvroomheid wordt terecht beschouwd als een 'ware schat van het volk Gods'⁶³ en 'er blijkt een zekere dorst naar God uit zoals alleen de eenvoudigen en armen van geest tot uitdrukking kunnen brengen: ze bieden de mogelijkheid tot edelmoedige inzet, wanneer het gaat om de verbreiding van het geloof.'

Als laatste wordt 'de werkelijkheid die met de uitdrukking 'volksreligiositeit' aangeduid wordt, betreft een universele ervaring: in het hart van iedere persoon is, evenals in de cultuur van elk volk en in de gemeenschappelijke uitingen ervan, altijd een religieuze dimensie aanwezig. Ieder volk neigt er immers naar zijn allesomvattende visie op transcendentie en zijn opvatting over natuur, maatschappij en geschiedenis door cultische bemiddeling tot uitdrukking te brengen in een karakteristieke synthese met een grote menselijke en spirituele betekenis. Volksreligiositeit verwijst niet noodzakelijkerwijs naar de christelijke openbaring. Doordat zij tot uitdrukking komt in een maatschappij die op verschillende wijzen van christelijke elementen doordrenkt is, leidt ze echter in veel streken tot een soort 'volkskatholicisme' waarin op min of meer harmonieuze manier elementen naast elkaar bestaan die afkomstig zijn uit een religieus gevoel van het leven, uit de aan een volk eigen cultuur en de christelijke openbaring.'

Er is in het directorium een korte inleiding gemaakt, waarin een aantal principes vermeld staan. Zo staat in paragraaf 11 dat 'er voorrang gegeven dient te worden aan het liturgisch gebed en het liturgisch jaar boven iedere devotiepraktijk. In ieder geval kan deze verplichte voorrang niet verstaan worden in termen van uitsluiting, tegenstelling en marginalisering. Het is een misverstand dat liturgie niet 'volks' is: de vernieuwing van het Tweede Vaticaans Concilie heeft de deelname van het volk aan de liturgie willen bevorderen door het accent te leggen op wijzen en ruimten, bijvoorbeeld in gezangen, actieve inschakeling, dienstwerk door de leken.

Vervolgens wordt in hetzelfde vers het volgende gezegd: 'De verhevenheid van de liturgie ten opzichte van iedere andere mogelijke en gewettigde vorm van christelijk gebed moet een bevestiging vinden in het bewustzijn van de gelovigen: als sacramentele handelingen *noodzakelijk* zijn om in Christus te leven, dan behoren de vormen van volksvroomheid daarentegen tot het *facultatieve* kader.'

In paragraaf 12 wordt ingegaan op gebruik en vernieuwing van godsvrucht.

Aangegeven wordt dat het facultatieve karakter van de oefeningen van godsvrucht niet als een geringe waardering of minachting gezien mag worden.

Over het gebruik wordt het volgende vermeld: 'Omdat het evangelie maat en beoordelingscriterium is voor iedere oude en nieuwe vorm van expressie van de christelijke godsvrucht, moet het gebruik maken van oefeningen van godsvrucht en devotiepraktijken en moet dit gepaard gaan met een zuivering die soms noodzakelijk is om een juiste verwijzing naar het christelijk mysterie te bewaren. Ook nu geldt dat er op geen enkele wijze riten kunnen opgenomen worden van tovenarij, bijgeloof, spiritisme, wraak of die welke een seksuele achtergrond hebben.'

De door het Tweede Vaticaans Concilie gewilde vernieuwing zal op een of andere wijze een juiste beoordeling en een vernieuwing van de oefeningen van godsvrucht en devotiepraktijken willen inspireren. Volksvroomheid moet gekenmerkt zijn door: bijbelse, liturgische, oecumenische en antropologische inspiratie.

In paragraaf 13 wordt ingegaan op het verschil en overeenstemming met de liturgie:

⁶³ Aldus paus Johannes Paulus II, uitgesproken in een homilie in 1988.

‘Het objectieve verschil van oefeningen van godsvrucht en devotiepraktijken t.o.v. liturgie dient zichtbaar te worden in de cultische uiting.’ Dit houdt ondermeer in dat formules die eigen zijn aan godsvrucht niet worden vermengd met liturgische handelingen. ‘Daden van godsvrucht en devotie vinden hun ruimte buiten de viering van de eucharistie en van de andere sacramenten.’ Maar ook bepaalde vormen van ‘liturgische viering’ moeten niet ingebracht worden in de oefeningen van godsvrucht. De voorkeur ligt in het vieren van de liturgie op de zondag, hoogfeest, en liturgische tijden.

In paragraaf 61 wordt ingegaan op de waarden van de volksvroomheid: ‘Volgens het leergezag van de kerk is volksvroomheid een levende werkelijkheid in de kerk en van de kerk. Haar bron is gelegen in de voortdurende en actieve tegenwoordigheid van de Geest van God in het kerkelijk bestel. Haar refentiepunt is het mysterie van Christus, de Verlosser. Haar doel is de heerlijkheid van God en het heil van de mensen.’

‘De volksvroomheid heeft een bijna aangeboren gevoel voor het sacrale en transcendente. Zij laat echt een dorsten naar God zien met daarbij de onuitspreekbare eigenschappen van God.’

‘Geduld, christelijke berusting in onherstelbare situaties, vertrouwvolle overgave aan God, het vermogen om te lijden en om de ‘zin van het kruis dat men moet dragen in het dagelijks leven’, het oprechte verlangen om de Heer te behagen, om de Heer aangedane beledigingen ongedaan te maken en om boete te doen, de onthechting aan materiële zaken, solidariteit en het openstaan voor anderen, als ook ‘gevoel van vriendschap, liefde en vertrouwelijke eenheid’, zijn innerlijke houdingen en deugden die de volksvroomheid in zich verenigen.

In paragraaf 62 staat vermeld dat de volksvroomheid zich graag richt op het mysterie van de Zoon van God. Daarbij is er een levendig gevoel voor het mysterie van het lijden en de dood van Christus.

En even verder: ‘In de volksvroomheid wordt een grote plaats ingenomen door de beschouwingen van het mysterie van het hiernamaals, door het verlangen naar vereniging met de bewoners van de hemel - de heilige Maagd Maria, de engelen en de heiligen – en door het gebed ten behoeve van de overledenen.’

In paragraaf 63 wordt aangegeven dat het leergezag van de kerk een hoge achting heeft voor de harmonieuze versmelting van de christelijke boodschap met de cultuur van een volk. ‘Bij de zuiverste uitingen van volksvroomheid maakt de christelijke boodschap zich immers enerzijds de uitdrukkingwijze van de cultuur van het volk eigen en doordrenkt zij anderzijds de opvattingen ervan over leven en dood, vrijheid, zending en het lot van de mens met een evangelische inhoud’.

In paragraaf 64 staat dat het ‘leergezag van de kerk ook nog wijst op het belang van de volksvroomheid voor het geloofsleven van het volk Gods, voor het behoud van het geloof zelf en het nemen van nieuwe initiatieven van evangelisatie’.

Ook is er aandacht voor enkele gevaren die de volksvroomheid kunnen doen afdwalen. In paragraaf 65 staan enkele gevaren die haar kunnen bedreigen: ‘De onvoldoende aanwezigheid van wezenlijke elementen van het christelijke geloof.’

Vervolgens worden er voorbeelden gegeven die variëren van de heilsbetekenis van de verrijzenis van Christus, tot de verering van de heiligen en tot het zich afzonderen van het sacramentele leven, maar ook de utilitaristische opvattingen van enkele vormen van godsvrucht.

In paragraaf 66 staat dat ‘om deze eventuele gebreken en tekortkomingen van de volksvroomheid te bestrijden bevestigt het leergezag van de kerk met vasthoudendheid dat men de volksvroomheid ‘op het evangelie moet afstemmen’

door haar in vruchtbaar contact te brengen met het woord van het evangelie. Dit zal haar geleidelijk aan bevrijden van haar tekortkomingen: door haar te zuiveren zal het haar versterken en ervoor zorgen dat wat dubbelzinnig is, een duidelijkere vorm krijgt binnen de inhoud van geloof, hoop en liefde.'

'Bij dit werk van 'het afstemmen' van de volksvroomheid 'op het evangelie' beveelt het pastoraal aanvoelen echter aan geduldig en met het verstandig gevoel voor verdraagzaamheid te werk te gaan en zich te laten inspireren door de methodologie van de kerk in de loop der eeuwen gevolgd heeft om de confrontatie aan te gaan met hetzij de problemen van inculturatie van het christelijk geloof en de liturgie, hetzij de problemen met volksdevoties.'

7. Conclusie.

De God die wij in onze christelijke traditie kennen is een God die zich openbaart aan mensen. In de bijbel staan talrijke voorbeelden. Voor sommigen houdt deze openbaring op nadat God zich in Jezus heeft laten zien. De katholieke traditie laat zien dat God door mensen werkt, dit komt vooral tot uiting in de omgang met heiligen. Vaak zijn dit grote namen, maar er is ook een categorie die nauwelijks genoemd wordt. Kenmerkend voor de katholieke traditie is dat zij een apostolische gemeenschap is. De apostelen zijn gezonden door Jezus, en vandaar uit is de kerk ontstaan. Maar is op deze wijze dan alleen het geloof doorgegeven? In deze scriptie kan de lezer opmaken dat dit niet zo is. In het al genoemde directorium over volksvroomheid en liturgie staat in paragraaf 61 dat 'De volksvroomheid een bijna aangeboren gevoel heeft voor het sacrale en transcendente. Zij laat echt een dorsten naar God zien met daarbij de onuitsprekbare eigenschappen van God.' Ik zou dit vertalen in het gegeven dat ieder mens een religieus wezen is. Daarmee zou de conclusie gerechtvaardigd zijn dat de hele gemeenschap de katholieke traditie doorgeeft.

De lezer heeft kunnen lezen dat volksreligiositeit een lange geschiedenis heeft. Kenmerkend is dat er een wisselwerking plaats vindt tussen de basis en de (kerkelijke) hiërarchie. Per tijdsperiode en wellicht ook per plaats of regio is dit verschillend. Dit werd en wordt uiteraard beïnvloed door de bestaande samenleving met haar culturele gewoontes. P.Post geeft dit fraai aan wanneer hij ingaat op taxatie van religieuze kenmerken in de laat-Antieke tijd. Een taxatie die overigens ook kan opgaan voor onze tijd.

Voor het werken in het pastoraat vind ik de benaderingswijze van P.Nissen de meest zinvolle. Ik doel daarbij op die van de wisselwerking tussen een normatieve kerkelijke verkondiging en de geleefde praktijk van alledag. Volksreligiositeit moet telkens opgezocht worden in relatie met de officiële traditie. Of een ritueel als religieus moet worden beschouwd staat dus niet van te voren vast. Het wordt onderzocht in zijn functie en zijn betekenis voor de betrokkenen. Als rituelen houvast en troost bieden voor pastoranten, dan ben ik de laatste die daar een 'tegenover' moet stellen. Een aspect dat P.Post rondom de bedevaart noemt is dat mensen en groepen een ritueel toe-eigenen. Hij noemt het voorbeeld van pater Pio. Het is van belang te zien hoe veel ritueel repertoire door de 'gewone gelovige' wordt toegeëigend. Dit is een belangrijke rituele tendens. Het zijn dus de deelnemers die betekenisgevers zijn. Naar mijn mening is dit niet alleen van toepassing in onze tijd, maar eigenlijk van alle tijden. Denk hierbij aan de ontstaansgeschiedenis van de bedevaartplaatsen in Kevelaar en Heiloo.

Mart Bax gaf in deze scriptie aan dat op het Brabantse platteland de religiositeit springlevend is. Als reactie op het Tweede Vaticaans Concilie is er een opleving van processies en bedevaarten. Dit is niet (direct) gelieerd aan de kerkelijke hiërarchie. Zijn conclusie dat ook in andere (mondiale) gebieden het officiële geloof van de kerk en volksgeloof geen vaste concepten zijn, lijkt alleszins gerechtvaardigd. Want men beïnvloedt elkaar, maar men laat zich niet opsluiten en zeker niet de volkse beweging.

De reactie van de (katholieke) kerk op volksreligiositeit was in de loop der eeuwen zeer verschillend. Het had te maken met de tijdsperiode waarin men leefde. Dit kon soms ambivalent overkomen. Zo was er tijdens de Contrareformatie enerzijds aandacht voor de profilering van het katholieke geloof met al haar uiterlijke vormen, anderzijds was men zeer fel op wat niet nadrukkelijk in de kerkelijke hiërarchie paste.

Maar is er desondanks een rode lijn te bespeuren? Zonder de pretentie te hebben dat ik hierbij de waarheid in pacht heb, denk ik van wel. Een begrip dat ik daarvoor wil gebruiken is 'mildheid'. Juist in de pastorale praktijk liet men dit naar voren komen. Ik durf daarbij ook te beweren dat er sprake is van wat wij tegenwoordig pragmatisme noemen. Ik haal nog maar even het voorbeeld naar voren van een richtlijn die door paus Gregorius de Grote in 601 ingesteld was. Kort gezegd kwam het er op neer dat er vanuit de bestaande religie in Engeland de nieuwe christelijke traditie werd gebouwd. Tempels werden bijvoorbeeld niet vernietigd, maar opnieuw ingezegend met wijwater.

Ook in het directorium over volksvroomheid en liturgie komt dit beeld naar voren. Allereerst is dit te lezen in de boodschap van Paus Johannes II. En even verder wordt in paragraaf 63 aangegeven dat het leergezag van de kerk een hoge achting heeft voor de harmonieuze versmelting van de christelijke boodschap met de cultuur van een volk.

Daarmee is een belangrijk aspect vermeld, namelijk dat er altijd sprake moet zijn van een verbinding met de christelijke traditie. Het is telkens arbitrair of dit werkelijk zo is. Ik denk dat de voorbeelden over de placenta van het paard en ook de ongeluksdag uiteindelijk als bijgeloof kunnen worden beschouwd. Het vraagt van de pastor wijsheid om met deze kwesties om te gaan. Wijsheid die ons wellicht wordt ingegeven door de Heilige Geest.....

8. Nawoord.

Ik had van te voren niet in geschat dat de bedevaart zo'n belangrijk aspect zou krijgen in het kader van volksreligiositeit. Voor mij was het een beeld van een vergane glorie, en voor een nogal orthodoxe groepering. Dit beeld is inmiddels bijgesteld.

Verder was ik mij niet bewust van het gegeven dat ik ooit een rol heb gespeeld in het kader van volksreligiositeit. Het maken van de liturgie voor de viering van St. Maarten valt klaarblijkelijk in dit kader. Als liturgiegroep wilden wij zo dicht mogelijk bij de belevingswereld van de kinderen blijven.

Een andere ontdekking die ik mij steeds meer realiseer, is de rol van het Tweede Vaticaans Concilie. Ik zie steeds meer in dat de ratio in de liturgie daardoor behoorlijke grote invloed heeft gekregen. Dit heeft velen teleurgesteld en ook tot verwijdering geleid. Ik ben van de generatie van na het Concilie. Ook ik ben opgegroeid in het maken van liturgieteksten die vooral een boodschap moesten meegeven. Ik merk dat bij velen de behoefte aan het veranderen is. Het 'beleven' staat meer centraal, het zoeken en het vieren van het mysterie van God is een (ondoorgroendelijke) behoefte van mensen. Ik denk dat volksreligiositeit een vorm is die inhoud geeft aan deze behoefte.

Tenslotte wil ik aangeven dat het thema volksreligiositeit eigenlijk oneindig is. Er zal ongetwijfeld nog veel meer materiaal en literatuur te vinden zijn. Maar binnen het tijdsbestek van deze scriptie hoop ik dat de lezer een goed beeld heeft gekregen van dit fenomeen.

9. Literaturopgave.

Belgische en Nederlandse bisschoppen, *De Katechismus van de Katholieke Kerk* (KKK) De wereldcatechismus, is in 1992 goedgekeurd door Paus Johannes Paulus II en in 1995, in opdracht van de bisschoppen verschenen in een Nederlandse vertaling, Brussel / Utrecht 1995.

Bisschoppen van Nederland, *De nieuwe catechismus*, samengesteld in opdracht van de bisschoppen, door het Hoger Katechetisch Instituut, Nijmegen 1966.

Blijlevens, Ad, Ad Brants en Ernst Henau (red), *Volksreligiositeit: uitnodiging en uitdaging*, Averbode (Altiora) 1982.

Clemens, Th (eindred.), *Trajecta, tijdschrift voor religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden*, jaargang 4, 1995 nummer 4. (Zie ook: dvd-rom 'Cirkelen rond de geschiedenis van het katholiek leven in Nederland' 2004.)

De Congregatie van de Goddelijke Eredienst en de Sacramenten, *Directorium voor Volksdevoties en Liturgie. Principes en richtlijnen*, Beleidssector liturgie van de Nederlandse bisschoppenconferentie / RK Instelling NRL, 2003.

Dekker, Ton, Herman Roodenburg en Gerard Rooijakkers, *volkscultuur, een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen 2000.

Eijnatten, Joris van en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*. Hilversum, 2005.

Greinacher, Norbert en Norbert Mette, *Concilium Internationaal tijdschrift voor theologie, Volksgodsdienst, Een kritische bezinning op de vele vormen van volksgodsdienst en hun invloed op het pastoraal handelen*, 22e jaargang nummer 4, 1986.

Jacobs, J, 'Verankerd of weggedreven? Het Pastoraal concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (1966-1970) in het spanningsveld tussen lokaliteit en universaliteit', *Trajecta*, 6 (1997) 2.

Jacobs, J. Y. H. A., *Is Pinksteren voorbij? Het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie tussen geschiedenis en actualiteit*. Hilversum, 1989.

Jong, Johannes, de, aartsbisschop van Utrecht, *Katechismus of Christelijke leer*, ten gebruike van de Nederlandse bisdommen voorgeschreven voor het aartsbisdom Utrecht, Utrecht, 1948.

Kouwenhoven, Peter, *planten, geloof en bijgeloof*, Lelystad, 1987,

Molen, S.J. van der, *vrijdag de 13de, bijgeloof en wat er achter zit*, Amsterdam, 1970.

Monteiro, Marit, Gerard Rooijakkers & Joost Rosendaal, *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme*, Kampen 1993.

Post, Paul en Ko Schuurmans (red), *Op bedevaart in Nederland, betekenis en toekomst van de regionale bedevaart*, Kampen 2006.

Rooijakkers, Gerard en Theo van der Zee, *Religieuze volkscultuur, de spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986.

Rooms, Ad, *herinneringen aan het Rijke Roomse leven deel 2*, Roosendaal, 1997.

Schuyf, Judith, *Heidens Nederland, zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Utrecht 1995. (stichting Matrijs)

Staal, Casper en Marc Wingens, *Bedevaarten in Nederland*. Zutphen, 1997.

De volgende websites zijn geraadpleegd:

<http://www.bisdomhaarlem.nl>

<http://www.katholiek nederland.nl>

<http://www.meertensinstituut.nl>

http://www.ru.nl/kdc/katholicisme/geschiedenis/geschiedenis/beknopte/herstel_en_twijfel/ , Nijmegen, 2007.

<http://www.stille-omgang.nl>

<http://www.stvitus.nl/kkk/>